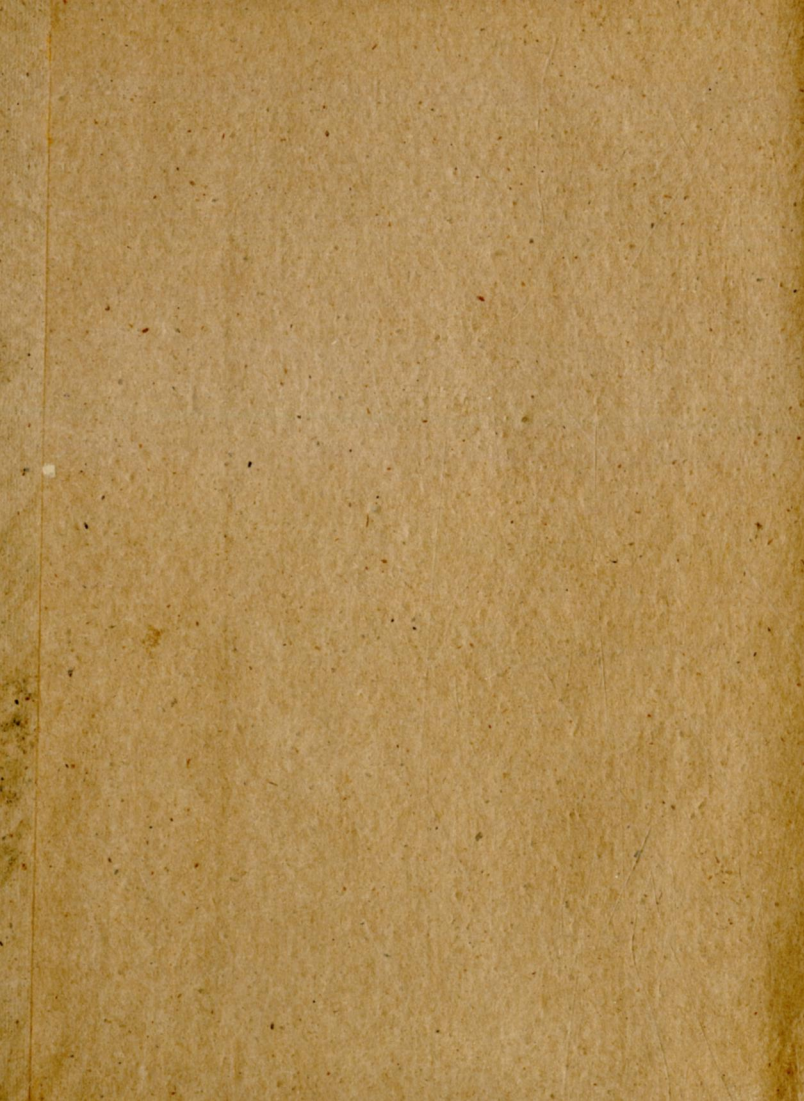

2906

2012

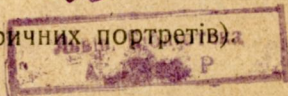
ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

Богдан Хмельницький

гетман України.

~~25-697~~

(Передрук з „Альбома історичних портретів“)

[Львів 1914]

„Друкарня Удїлова“ Львів, Коперника 20.

10.2.1941 9(0477)13

Mr.

Сев. К. 12.2.1941

Рідкість! книжка з друку
не вибита із-за війни.

[Зі снів В Дорошенка]

~~Львівська бібліотека
АН УРСР~~

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 57475

25.697

Львів. Бібліотека

Львівська Обласна
Бібліотека АН-УРСР

Зіновій Богдан Хмельницький

Гетьман України.

Непомітно робить ся історія... На дрібнім шматочку свідомого живе чоловік: на сьогоднішнім дні, бо вуорайший уже належить історії. А спереду і ззаду, минуле й будуче — однаково криють від чоловіка свою істину. Так, малими процесами, зміною днів і ночей творять ся епохи, вимирають народи, росте і ширить ся культура. Все обновляеть ся і все старіє непомітно...

І от рядом таких непомітних процесів наша Україна з великої самостійної держави Володимира, з міцного під Данилом князівства Галицького, з культурної одиниці світа — поволи поволи дійшла до стану українної провінції Річи Посполитої Польської. На тім і застає її наше оповідане.

А князі? А де ж ділися князі наші? Чому ж вони не оборонили цілоти землі Руської, як давніше? Чому не боронили своєї самостійности, а з нею разом і самостійности свого народа? Були князі і було їх багато. Вели свій рід від Володимира Св'ятого і ще давніше. Була у них і сила і богатства і ніхто не міг рівнати ся з ними дав-

ностею власти над собі подібними, але не було в них одного — національного почуття, свідомости національної. Вони затрачували її, ганяючи ся ще за більшою властію, ще за більшою пихою.

Тут до речи буде пригадати ту величезну роллю, яку відограло в нашій історії духовенство, а передовсім — духовенство римсько католицьке. Таже погляньмо на ті часи. Як часто король виступав проти можних панів, а можні пани проти короля; як часто високої, державної ваги справи валили ся, бо оден магнат не годен був погодити ся з другим. На всім великім просторі Річи Посполитої не було клаптика землі, де би хтось проти когось не ворогував: вельможі поміж собою, дрібна шляхта проти великої, а жовнір проти шляхти, а хлоп проти всіх і т. д., і т. д., Всюди, куди б ви не кинули оком — всюди елементи ворожнечі, розладу, незгідности. А де ворожнеча, там і розділ, а де розділ, там і безсилле, а де безсилле там і регрес.

І от в тім морі безладдя, дрібних і великих ворожнеч — враз кольоссальної твердості стіна католицького духовенства, з шаленою деспотичною дисципліною, з ясною і одною цілею — власти, власти і власти. Власти без границь! Над душами й тілом, над війною і миром, над мислями, і любовю, і ненавистю, і цілим житєм не тільки тут, але й там, по той бік могили. І се осягало ся. Власне силою організації, силою дисципліни. Бо коли кругом всі говорили на ріжних мовах і ріжними бажаннями — духовенство на всім просторі від Риму і до Києва, od morza i do morza го-

ворило одними устами, творило одну волю, було твердим військом під властею одного вождя.

Хто ж може противити ся організації? Тільки організація, а її не було — і тому, коли така сила хотіла чогось — вона досягала вповні. Володіючи нечислимими богатствами, маючи політичну власть (примас вже по самій уставі державній був першою особою по королю), духовенство могло забирати все більшу й більшу силу — і так і робило, часто зрікаючи ся видимої влади для того, щоби мати хоч і невидиму, але фактичну. А ґрунт для того був як найбільше придатний, бо то були середні віки, коли люде вірили ще і в Бога і в чорта; отже ясно, що ті, хто був в однаково добрих стосунках і з тою і з другою стороною — мусіли мати як найбільший вплив на діла людей, а значить і на історію. Наука не була ще тоді такою силою, якою є вона тепер; і сама вона ще опирала ся на працях духовних осіб, виходила з кляшторів, скріпляла ся цитатами отців церкви і постановами вселеньських соборів; таким чином і найосвіченніші люде того віку стояли під впливом церкви — а що ж доперва говорити про массу, котра часто не вміла молити ся навіть церковною молитвою, а найбільшою її наукою було уміне читати?

І, тому не дивно, що сила духовенства відіграла таку велику, таку страшну ролю в житю нашого і польського народа: сила все мусить знайти примінене і бути використаною. Ніколи клясова і національна ненависть не могла б дійти до таких розмірів, коли б не замішала ся тут „душа“.

Ніколи погорда, зневажене, копане ногою не доходить такої сили, як тоді, саме коли погорджуючий чує свою правоту. Придивіть ся: той, хто робить зло, інакше робить його тоді, коли чує збоку захвалюване, або захохоту. Зло прибірає массові форми тільки тоді, коли чує себе безкарним і фізично і духовно; людська мисль давно вже се оцінила і в своїх законах казала карати рівною карою і злочинця і того, хто сей злочин толерував. А от власне всю ту толеранцію зла, всю ту скажену релігійну ненависть, збуджене найнижших інстинктів у власть імущих, благословене їх на кров і убивство — все те має прийняти на свою душу духовенство. Кому багато дано — з того багато й питають. Духовенству було дано багато, було дано все — і суд історії багато питає і винесе свій безсторонній присуд.

Приїждає який пан чи князь українець або, як тоді говорило ся, русин до Двора королівського чи обіймає який уряд по за двором. Але ж доти він не матиме спокою, доти на него будуть дивити ся криво, не довіряти, затирати, обходити — доки він буде іншої віри. А князь хіба не людина? Хіба йому не приємно, як хтось кланяєть ся, а хтось руку цілує, а там хвалять його заслуги, яких він не мав, а там превозносять його розум, його благородство, його силу. Та-же не на великих почутях роблять ся будні житя, а от на таких дрібненьких, поганеньких, однакових для всіх людей. І от коли грати на всіх тих почутях і грати уміючи — завше можна щось виграти. Духовний отець грав, не спиняючи ся нічим — і от руський

пан, бажаючи там уряду, там почести, там ще чо-го — переходив на католицтво. Ціль осягнена. Більше овець — більше влади.

А виховане? Яка-ж то кольоссальна сила! Знали духовні отці, що той, хто має в руках виховане дітей, той тим самим має в руках і будучину — і от захопили виховане в свої руки і вели його твердо, систематично, зміряючи все до тої-ж єдиної своєї цілі. З дитинства научали людину, що найбільшою заслугою у Бога є послушенство перед Ним, а власне перед Його слугами. І в тім послушенстві виростили покоління.

А жінка? Воїн вважав жінку за спочивок по військових справах, політик був певен, що у баби волосе довге, а розум короткий: в жадних об'явах житя суспільного, громадського, політичного жінка не мала не тільки значіння, а й приступу — і тільки духовенство пізнало що то за сила і взяло жінку в свої руки. Перш за все дало їй власть. Зробило її настоятелькою кляштору, фундаторкою колегіума, костела, поручило їй опіку над собою подібними, над дітьми — а в дійсности все те було тільки уздечка, якою загнздував духовний отець повірену йому овечку і обертав потім куда хотів і її капіталами, і її індивідуальністю, і її властю над чоловіком, над своєю сім'єю.

А взявши в свої руки і виховане і жінку — чи не взяв духовний стан тим в руки і цілої держави, а в ній — і долю нашого народу? От треба віддавати сина в науку. Куди? Все одно, куди не віддай — чи до Львова, чи до Кракова, чи до Ярослава, а хоч і до Франції, Іспанії, Італії —

всюди стріне хлопця одно: як приїде до школи українець — зроблено буде все, аби поселити в нім погорду до „хлопської віри“ його народа, аби висьміяти прості її обряди і виставити вперед аристократичний обряд католицький. І коли то робить ся над молодим розумом, робить ся консеквентно, з дня на день — про наслідки нічого питати. Вернеться до себе молодий панич католиком, бодай в душі, дома все йому здасть ся бідним поганьством, родима його мова здасть ся йому котячою музикою, а хлоп — хлоп буде не тільки раб, бидло службове, а ще й релігійний ворог, істота самим Богом забута, котру не гріх забити, бо вона однаково піде до пекла по смерті.

І в тім лежить причина — чому наша Україна зробилася ареною таких кривавих, таких жорстоких подій, чому пани, шляхта і можновладці довели наш добродушний, поетичний нарід до таких ексцесів, якими повні століття польсько-української боротьби. Бо власти і ненависти пана до хлопа не було границь; між паном і хлопом не було навіть посередньої верстви: міста були малі, міщанство нечисленне — і сі дві стихії, панство й селянство, були поставлені прямо одна перед другою. Чи можна ж вигадати більше користні умовини для зросту всього свавільного і негідного в людській душі?

Коли державне право дозволяє панови убити свого підданого без всякої відповіді за се — далі йти трудно. Коли шляхтич може убити хлопа, якого хоче й де хоче, а для судового покарання убийці треба, щоб сім шляхтичів

показали на свого ж брата, шляхгича, що він дійсно винен — далі йти трудно. Коли ніхто не знав границь, до яких можна визискувати селянина і сьогодні велено йому нести десятину частину всіх своїх доходів, а завтра о с и п, а позавтра — сухомельщину за муку, а за воли — рога те, а за пчоли — очкове, а за рибу — ставщину, за попас — спасне, за жолуді — жолудне і т. д., і т. д., і т. д. — то чи се ж безграничне? Трафила ся у пана якась радість — хлопovi горе, бо треба давати вітани: їде пан Богу молити ся, чи на сойм, чи просто до сусіди у гості — хлоп повинен давати виправу. Приїхав чужий пан до села — ставить своїх гайдуків по хлопських хатах і та гайдучня виробляє що хоче. Хто порухає зневаги, хто злічить сльози, хто змірить горе в грудях?... І так могло бути вічно? І се могло зостати ся без відплати?

Великому панови, тяжко було самому побирати всі ті данини з хлопа — і він ставив за себе свого посередника. Хто знає? Може як би навіть таку „роботу“ — побираня податків перейняв пан на себе, то й то було б инакше. Може як би кождому, хто підписує смертний приговор, довело ся вішати переступника власними руками, може менше було би кар смерти на землі, але ні... Завше були, є і будуть виконавці, раби, посередники. І от таких посередників мав великий пан. Він їхав собі до Варшави, за границю, пан-Біг зна куди, пишати ся перед чужоземцями своїми богацтвами, а село, десяток сіл, ключ цілий віддавав в аренду меншому шляхтичеви. Сей мен-

ший видушував з селян стільки, щоб заплатити великому та ще й собі щоб зостало ся, а сам ще дрібнішими частками віддавав посесію жидови. Жид був пришелець, тіло чужерідне народному організмови; він не був заінтересований в життю й добробуті хлопа навіть стільки, як пан, для котрого все ж хлоп був інвентарем: чим більше хлопів тим більше богацтва. І тому легко собі уявити, що жидівській вже спекуляції не було ні границь, ні міри. Тут уже ніщо не зоставало ся без поборів, в саму душу чоловіка забирав ся арендатор і накладав податок на святійші почуття. Родило ся у християнина дитя — не можна було хрестити, доки не заплатиш жидови дудка; треба молодим звінчати ся — плати поємщину, паску святити — плати аби жид церкву одімкнув. І се 300 літ тому, коли релігія для чоловіка була все!...

Кому жаліти ся? Де шукати правди? Де захисту шукати?

Були старости королевські на Україні, вони ніби повинні були стежити за правдою, не давати сильному душити слабшого. Але Боже мій!... Чи звертав коли хоч оден староста увагу на хлопську скаргу? Як міг староста чинити правду, коли він сам кожний день, кожним своїм вчинком робив безprawство? Чи можна було надіяти ся знайти чесний суд у старости, котрий посилає, наприклад, своїх слуг скидати з мосту проїзжих купців, а все їх добро забрати до замку? Або, як напр. в 1640 році Брацлавський воєвода перейняв на дорозі грецьких, отже чужоземних навіть

купців, побрав їх товари і гроші, а самих засадив у тюрму? Та зрештою і староста сам дуже рідко жив у своєму старостві, найчастійше віддавав свій округ, мов бровар, в аренду — а кому ж? Знов тому ж жидови, котрий голосно називав ся тоді „підстаростою“.

А жовніри, військо королівське! Коли для пана свавільний жовнір був пострахом, карою Божою, то чим же він був для беззахистного панського хлопа? Страшно подумати, страшно уявити собі все те безмежне свавільство, якого могла допускати ся сотня, дві, тисяча озброєних безкарних людей, коли вона, з таким же не культурним, зухвалим *towarzystwem* на чолі впадала серед глухої ночі на тихе, в плачливих вербах село і починала розгощати ся.

„На війну йдуть жовніри — обдирають бідних селян; з війни йдуть — теж роблять. Одна хоругов приїде до села — грабує його, за нею друга, третя — і немає такого села, де не перебувало б тридцять, сорок хоругов. Люде плачуть кричать, тікають“ — се говорили польські уста.

От образ життя нашого народу перед Хмельницьким! Він написаний не тільки з голосу самого терплящого, а задокументований і гнобителем; бо і серед суспільности польської, правда в одиницях, в умах і в серцях найбільше шляхотних, але всежпідіймали ся голоси обуреня. В поемі „*Satyry Podgórski*“ автор говорить: „Ви так висмоктуєте своїх підданих, що ледве при душі їх оставляєте. Чините їм всякі кривди, кажете їм робити не тільки в панські дні, але й в ті, які належать їм.

самим по праву. Навіть у великі їх сьвята кажете їм робити. Берете їх жінок, дочок собі на потіху, велите в корчмі пити панську горілку, а коли хто не хоче — змушуєте платити кару“... Се тут говорить ся про оден з найстрашнійших утисків над нашим народом. Хлопови невільно було гнати горілки, то міг робити лиш пан. І пан гнав її стілько, кілько вистарчало у него матеріялу, продавав ту горілку жидови до корчми, а потім велів ту горілку пити, за гроші розуміється. Хто ж не хотів той мусив платити кару. Інші пани робили ще й так, що всю викурену горілку розділювали по числу душ на селі і веліли потім купувати. Хто не хотів, тому приносили горілку до хати, і куди хоч її дівай — а гроші вже з тебе пан зтягне, не бій ся. І скільки ж то отрути було влито панами не тільки в душу хлопську, а й в тіло!

„Ви робите з ними, як з поганами, — говорить ся далі, — забуваючи, що вони такіж християне як і ви, та ще за свої терпіня може й скорше будуть розгрішені Богом, ніж ви. Невже ж не кричить той утиск до Бога?...“ А другий автор (Старосольський), порівнюючи жите українського народа під польським панованем з тяжкою турецькою неволею, кінчає сими сильними словами: „Азіятські деспоти в усе своє жите не замучать тільки людей, скільки замучать їх що року в свобідній Річи Посполитій“.

Так то воно жило ся нашому народови. А коли ще прийшла церковна унія, котра в ті часи була не стілько релігійним, скільки політичним

чинником; коли силою почали відбирати у православних церкви і віддавати їх унітам, коли у Львові не дозволяли православним ховати мерців своїм обрядом, забороняли православним священникам переходити місто зі священними дарами до хорого або вмираючого, забороняли дзвонити в православних церквах, а товпи католиків, під'южені ксьондзами, вривали ся до храму під час служби і били й убивали людей; коли в Луцьку в 1634 році католики рунули на православний монастир, побили й покалічили ченців, учителів, учеників, пограбували касу і все церковне добро понищили, порозганяли убогих і калік, що жили при монастирю, і потім ще величали ся, що зробили богоугодне діло; коли у Києві відобрали у православних найдорожші святині, св. Софію, Видубицький монастир, а Михайловський кинули щурам і совам на поталу, не дозволяючи православним відправляти там службу Божу; коли сотні разів було так, що людину, зовсім Богові духа винну, лише тверду в своїх релігійних переконаннях, нараз за підмовою єзуїтів хапали, заковували, кидали в тюрму, мучили „вогнем і водою“, і то все тому, ніби ся людина вирікала хулу на сьвяту римо-католицьку церков — чаша терпіння народного переповнилася! Нарід довготерпеливий і многомилостивий, як сам Господь; довго зносить все, молючись та плачучи, але як чаша переливається — горе гнобителям!

Не було в Польщі границь безправію, не було границь влади одної людини над другою, не було границь фізичному і релігійному насильству

— і що-ж могло вирости на такій ниві, такими подіями з'ораній, народною кровію скропленій? Чи можна ж було припускати, що суспільність в котрій, яко право як щоденні явища щоденного життя можуть відбувати ся такі річі — що така суспільність витреває на бурхливій арені історичного життя і в ній можлива якась еволюція? Ні, се напружене, се перекивлене могло розрішити ся тільки конфліктом і то так само страшним, як страшними були події, котрі його викликали. Польські історики ради національного очищення нерідко порівнують тодішню Польщу з тодішню Західною Європою і показують, що всім фактам, які мали місце в Польщі, можна знайти аналогічні факти в сусідніх землях. Так, се правда. Але в Західній Європі окрім сих „фактів“, окрім сих ексцесів нестриманої принципом звірячої людської душі, було і ще щось. був нахил до порядку, хоч би й деспотичного, відбували ся процеси творення своєї культури, була єдність інтересів, бодай національних. Тут нічого того не було. Край був в анархії і тримав ся інерцією великого історичного розмаху; про порядок не могло бути жадної мови; сильної влади не було, були лиш „королевята“, своєї культури Польща не ростила, бо все приносила з-за границі; національної єдності не могла мати, бо не кажу вже про віковичний антагонизм Руси і Польщі, а Литва? Хіба не можна яскраво й виразно простежити, що Литва, хоч і давала своїх панів до Двора, своє військо в корону, але все і завжди чула, що вона таки Литва? Хіба як підняв ся Хмельницький не було говоре-

но — і то не у себе в хаті, не за шклянкою вина, а у Вільні на соймі, сенаторами й трибунальними литовськими депутатами — хіба не було говорено голосно, що в тім ще нема великої біди, що Хмель Польшу б'є!... А литовський князь Радзивил хіба не говорив на великім обіді, серед польського можновладства: „Прийде час, що поляки й дверей не знайдуть, як ми їх з вікон почнемо викидати?¹).

Польща, як і Греція, як і Рим, завоювала собі могутність коли? Тоді, як була землею воїнів, коли полководець не знав безумної роскоши, видобутої з голих рабських спин. Але в XVII віці тої Польщі вже не було сліду. При дворах вельможних панів загіздила ся така нечувана пиха, така непомірна розкіш, марнотратство, котрі прямо дивували чужоземців. Французський інженер Боплан приїхав до Польщі, жив у ній довший час, але не міг вийти з подиву, порівнюючи свою землю з Польщею: „звичайний обід польського магната перевищує розкішью звані столи у нас у Франції“. Ознакою доброго тону було те, що слуги рукавами й полами своїх коштовних парчевих і оксамитових одерж витирали брудні тарелі при столі. При дворі кожного вельможного пана годували ся буквально сотні всякого дармоїдного люду, котрий ніякої не мав роботи, але прагнув утіх житя, женщин, вина, і все то мав. Чим багатший пан, тим численнійший загон шляхти відгодовував він коло своєї особи, бо чим більший „orszak“ тяг за собою — тим більше чести.

¹) Pamiętniki X. Albr. Stan. Radziwiła I. стр. 426.

А поруч з тим ішла роспушта. „Під величною фумою шляхетської гордості і рівності крила ся сілковита недостача почуття людської гідності, і то не чужої, а своєї власної. Двір королівський і двори магнатів були гніздами зопсутя, і то потайного, циничного. Біднійші шляхтичі, або такі, що потрібували протекції, привозили сюди своїх жінок на торг¹⁾).

Ale są u tacy

Co się im żonki łupią, a nie gniewają się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie wiadomo noszą, przecie ich nie czują.
Practicują komu a nie wiedzą co w domu.

Ba, wiedzą, lecz bynamniey ich to nie obchodzi:

„Dla łaski pana pozwolić się godzi“.

Drugi mówi: „Cośz na tym, kiedy się tam dobrze

Przy tym moim kurwięciu“:

пишеть ся в однім сучаснім віршу, Роспушта сама не валила держав, правда, але той факт, що всі культури перед поваленєм боліли моральною гнилизною — се також правда.

І все те разом могло зродити що хочеш — тільки не карність, не політичне розумінє ваги дисципліни. Кожний пан — сам по собі. Він не хоче нікого знати. Він сам собі і король, і Бог, і право, і закон. Над ним нема влади, а де вона могла би зародитися, він нищить її на початку. Найліпше то видно на особі короля, найменше проявлене влади котрого шляхта убивала в зародку. Все, що було вільно панови — було невільно коро-

²⁾ д-р І. Франко. Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах.

25.697

Львівська бібліотека

17

ви; пан міг громадити кілька хотів війська — королеви обтинали навіть його особисту гвардію; пан був багатий — король, бувало, не мав чого їсти „Na dworze królewskim była taka bieda, że ledwo około południa drwa i mięso przynoszono do kuchni, głodni dworacy aż do czwartej musieli czekać obiadu, a król kilku potrawami musiał się kontentować¹⁾. Король був манекен, стерно в магнатських руках, печатка, котрою треба значити політичні акти.

І от в таку хвилю життя польського й нашого — з'явився велетень Хмельницький. В пору!

Порівнюють назріване масових конфліктів, зріст історичних конечностей з назріванем вереду, а того, хто розрішає конфлікт, зі свідомим чи несвідомим, вільним чи невільним оператором. Так, герой, геній, виразитель епохи — се несвідоме знаряддє в руках історичної Немезиди, як то говорило ся раніше, чи під впливом законів історичного матерьялізму, як то говорить ся тепер. Але той, хто розрізує веред, може розрізати його невдатно, може забруднити рукою, і тоді замість оздоровлення приходиться ще більша хвороба — отсе й єсть роль індивідуума поруч з ролею історичної Мойри. Не будь Хмельницький, був би хто інший, не Богдан, так Іван, не Іван так Михайло, але хто знає як повернуло би ся колесо нашої історії, коли б на місци Богдана була інша, менше геніяльна, посереднійша істота. Ідеалів немає на світі, і трудно Хмельницького обвинувачувати за всі наслідки його

1) Kubala, Szkice historyczne t. I ст. 30, цитує за Lengnich'ом Hist. Prus VI, 184.

Львівська бібліотека

№ И-57475

Львівська Філія
Бібліотека А.Д.Щерб

го політики, але ясно одно: що з багатьох тисяч треба було би вибирати, щоби вибрати ще одного Хмельницького. Таких людей нарід родить віками.

Я не буду тут переповідати факт за фактом всі події того часу; здаєть ся міні, далеко важнішим буде в нашім завданю змалювати загальну картину, дати понятє про особу нашого великого гетьмана на тлі сучасної йому епохи й історичних подій. Тому я буду позволяти собі опускати де що з того, про що звичайно пишеть ся, а з другого боку буду зупиняти ся може й на дрібних на перший погляд річах, але таких, котрі, на мою думку, власне дають фарби для загальної картини.

Не багато ми знаємо з передісторичного життя Хмельницького. Знаємо, що батько його був Чигиринським сотником, що Зінько в молодих літах учив ся в Київських школах (кажуть ще, що й в Ярославі), але потім пройшов найтруднішу школу — школу військового життя на Запоріжжі. Зробив не мало походів на турків і татар, мав славу і популярність серед вільних братчиків низових, був два роки і в полону турецьким — одно слово закоштував усього, і гіркого і солоного. Не одно бачив своїми розумними очима.

Та початки діяльності і життя Богданових ще не висвітлені добре в історії, тому ми на них зупиняти ся довго не будемо; почнемо з тих часів, коли він був уже відомою величиною — чигиринським сотником по батькови. Не пхав ся він до всяких високих урядів, задовольняючи ся досить

скромним титулом сотника, та всеж був виднішою особою в козацькій крузі, а не сірою по статтю. Про се свідчать зносини з Хмельницьким самим королем Владиславом IV.

Річ в тім, що король Владислав IV мало був задоволений з ролі польського короля, себ-то безправної, позбавленої всякої ініціативи одиниці. Йому хотіло ся власти, сили, діяльності, слави, а в тих умовах, в яких він стояв, в тих путах, в які закувало короля панство, про се годі було й думати. І от король починає будувати пляни, якими він міг би прийти до могутности; оден з тих плянів був такий: затіяти війну з „ворогом християнства“, з Турцією, побити її (і таки небезпремінно побити) і стати спасителем Хреста, а тим самим потоптати окремі волі і над усіма поставити свою.

Але Владислав знав наперед, що Польща ніяким чином не згодить ся встрявати у війну — і от тоді король задумує напустити на Турцію козаків: козаки зачублять ся з турками, султан вирушить на помсту — і тоді *volens nolens* Польща мусить воювати, хоч би й для оборони границь тільки. А там вже...

Чи мріяла ся в усім тім королеви тільки воєнна слава, чи думав він, маючи за собою прихильність козаків, наступити можливої шляхті на шию — не знати, а тільки починає король переговори з козаками — і от в тих переговорах бере участь Хмельницький. Король дає козакам грамоту, якою повертають ся їм давні права, дає привілей на будоване чайок, червоний прапор з білим

орлом і на перший початок 6.000 талярів. Але старший козацький, ставлений Польшею, затримав все те у себе, бо гадав собі так: що король, то король, а що пани, то пани. Король хоче воювати, а пани не хотять воювати. Король був та й нема, а пани були та й ще будуть. Нехай-же буде по-панському... І заховав те все далеченько.

Ей пане куме, пане Хмельницький, пане писарю
військовий.

Нащо нам з тобою королевські листи удвох
читати,

Нащо нам козакам козацькі порядки давати?

Чи не лучче нам з ляхами, мостивими панами
З упокоєм хліб-сіль по вік-вічний уживати?

так говорив словами давньої думи козацький старший до Хмельницького.

А тим часом з самим Хмельницьким стало ся одно з тих безправств, які що дня діяла польська шляхта на Україні. Мав Хмельницький хутір Суботів, наданий ще батькови його старостою Конець-польським. Але в ті часи кождей шляхтич міг робити що хотів, і от підстароста Чаплинський, якому кісткою стояв у горлі і Хмельницький і його Суботів, набирає купу розбишак і в неприсутности Хмельницького нападає на Суботів; нищить будинки, млини, палить хліб, пасіку, забирає жінку, замордовує сина хлопця — і все те під оком старости і сам, яко урядова особа.

Кинув ся Хмельницький шукати правди — та де? Староста просто каже: я знати нічого не

знаю, не моє діло. Иди у суд. — Подав Хмельницький у суд, а там йому так справу покрутили що виходить ніби й Суботів весь не його.

— Як?.. Та же батько ще мій володів. Я маю запис на той маєток, підписаний самим старостою. Сам король знає, що Суботів мій.

— А-а!... Король, кажеш? Ну, так і йди ж ти до короля, а ми й справи твєї не хочемо зачинати.

Кинув ся Хмельницький до вищої інстанції до сойму, але там його висьміяли, зробили з него дурня насьмівали ся в очі. Чаплинський, як шляхтич, був виправданий в усім і вся справа була поставлена так, що сам Хмельницький вийшов усьому виною.

Все пропало!. Сина убито, жінку забрано, маєток страчений, а правди нема ніде. Куди подати ся?... В останній надії вдаєть ся Хмельницькій до короля, але чим може допомогти йому король, сам осьміяний? „Знаю я, що твоя справа чиста — говорив король Хмельницькому, але я не в силі допомогти тобі, як не в силі допомогти й взагалі козакам, терпіня яких так само міні відомі. Але скажу одно: памятайте, що у вас є шаблі“.

От і все, що вивіз Хмельницький з Варшави. Осьміяний, опльований, без пристановища, з темрявою безнадійною впереді їхав він „до дому“ — і от се була хвиля, коли нарождав ся лев! От коли він на собі почув до глибини все, чим боліла кожда українська душа. Се вже був не козацький сотник, службовець, а безправний русин перед польським утиском. Душа його кривавила ся, коли

він передумував зі своїм нещастем муки всього свого народу Ставлять, а найбільше польські історики, в вину Хмельницькому, що він підняв повстанє з особистих причин, Ні, се не так. Кожному чоловікови треба зрозуміти, відчуту ідею, кожному треба передумати її своїм, не чужим серцем. А для того потрібні особисті вражіння — і чим глибше зачепить подія чи ідея індивідуальність, тим глибшим буде відчутє. Поет сьпіває свою душу — а ми бачимо в тім людскість цілу; геній творить веліннями своїх вражінь — а в його творах виднієть ся вселенна.

І от тут так само: своє горе було для Хмельницького відчутем народного. Та же треба уявити собі сю подорож осьміяного, ограбленого козака з далекої Варшави через усю Україну; треба уявити собі, як розкритою була його душа на всі зовнішні вражіння людських нещасть — і скілько ж то він міг бачити безправств, насильства, мерзоти поки доїхав до дому! В кождім селі, на кожному попасі; кождий стрічний селянин, баба, що несла воду на коромислі, хлопчик коло череди; на нічлігу перед відходом до сну. о півдни, коли притомлювало весняне сонце коня й їздця; рановранці, перед відїздом — всюди й завше, на кожному кроці, на кожному місци він міг бачити й чути лиш одно: зло, тиранство, душогубство, знуцаннє... Коли він був сотником, він так само їздив сею ж дорогою але тоді йому було ніколи: впереді все буле якесь діло, треба було спішити — чи то до Франції, чи в иншій якій військовій справі. Він і тоді чув сї скорбні повісти трудних літ,

але тоді вони лиш відкладали ся в його душі, як і всякі інші вражіння світа у всіх, навіть найчутливіших душах. Але тепер... тепер він відчував кожду найменчу дрібницю своїм розкритим, закрівавленим серцем — і от тут відбував ся той таємний процес людської психології, коли своє стає загальним, коли зникає індивідуум, а росте символ суспільности. Їхав Хмельницький до Варшави ображеним сотником, слугою королівським, а вертав — ображеним сином українського народа! ..

А приїхавши до дому, не заспав, не задрімав Хмельницький, а зібрав найсміливіших, найзначніших в козацтві людей і скликав їх уночі на потаємну раду. Ой і добре ж мабуть говорив до них Хмельницький, гарячими словами змалював картину безправя народного, коли зумів запалити серця всіх присутних так само, як горіло його власне серце. Нам завжди цікаві початки: цікаво, напр., подивити ся звідки починаєть ся Дніпро, як він тече струмком, що його переступити можна, а потім... От ся ніч була тим струмочком, з якого потекла незабаром велика ріка народнього повстання і сколихнула все море українське.

Тут ми теж уперше бачимо Хмельницького дипломата, котрий уміє користати з фактів. Зайшла на раді річ про те, що козакам тяжко буде зачинати війну з поляками. Та й справді; порівнане сил було цілком не на козацьку користь. Попередні повстаня поляки задавлювали правдами й неправдами, козацьке військо дезорганізували, гаківниці й гармати повідбирали, в начальники по-

наставляли польських прихвостнів. І коли козацькій уяві представлялися польські корогви регулярного війська, гусари крилаті, панцерники, німецькі, волошські і всякі інші наємні війська, словом вся державна сила — непевність і пострах могли забрати ся в душу не тільки трусливих людей. Але і гнів народний був великий — і тому відступати перед заміром ніхто не думав, а думано лиш над тим, кого кликати в союзники. Москву недавно побити поляки і тепер між тими двома державами був „вічний“ мир, отже просити хіба татар. Але як же до них приступити, коли се ж одвічний ворог козацький? От тут і пригадав Хмельницький привілей короля на війну з турками.

— Ми покажемо татарам королівський привілей і так скажемо: вибірайте одно з двох: або йдіть ви з нами на поляків і розіб'ємо ми їх в прах, або ми слухаємо королівського приказу і сунемо з поляками на вас. Я певен, що татари візьмуть нашу сторону, бо вони й без того давно напали-б на поляків, як би ми сами не здержували їх власними грудьми.

Отже пристала рада на те, аби спробувати з татарами. Розійшли ся тихо і постановлено було до пори до часу мовчати і тільки підготовлювати повстанне. А Хмельницький подав ся на Запоріжжє. Без згоди Війська Низового нічого не можна було зачинати.

На Запоріжжю стрінули Хмельницького з ентузіазмом, як давнього товариша. І тут кидав Хмельницький вогненні свої слова в горючу масу, і тут схоплювало ся полум'я. Січових браччиків недовго

треба було намовляти: то ж все були найбільше гарячі, найбільше невдоволені голови. І на голос Хмельницького поповзла з усіх боків козацька сірома, лугарі, степарі, з болот, річок, комишевих курінів, далеких островів; попалене спекою, побите морозом, кусане комарями лиманьськими, але свобідне, як вітер, і сьміле і непостійне як море!

А Хмельницький, кинувши сюди сніп искор, поїхав далі, до Криму. Кримом правив тоді хан Іслам-Гирей. Вислухав він Хмельницького — і задумав ся. З одного боку — хто його знає що з того вийде: не раз уже козаки ставали проти ляхів, а все були побиті; а з другого — як же татарини від війни відмовити ся, коли він лупом тільки й жив. Та ще такий випадок — що ті, з ким найбільше було клопоту — сами тепер простягають руку. І вийшов з того хитрий татарин так: „Сам я з тобою, сказав він Хмельницькому, не піду, бо тоді Польща почне уважати се за виповіджене війни з нашого боку, але я пошлю з тобою свого перекопського мурзу Тугай-Бея. Тоді, коли до чого, я можу сказати, що то він сам, на свою руку пішов з тобою. А щоб бути певним, що й ти сам говориш правду, а не хочеш лиш нас піддурити, я зоставляю тут при собі твого сина в заклад. Добре?

Хмельницький згодив ся на те все, зоставив свого сина Тимоша в Орді, а сам, поєднавши ся з татарами, вирушив на Запоріжже. А на Січі вже роїло ся від запорожця і від всякого козачества, бо поки Хмельницький радив ся з ханом, позбігало ся на Низ сила всякого народу: хто тільки

прочув про повстанє, той і біг. Вся Україна засіяла ся перебраними емісарами Хмельницького: переодягнені старцями, купцями, кобзарями ходили вони з села в село, з хутора в хутір, говорили малими словами, натяками, співали думу — а то все підливало масла в огонь. І сколихнув ся нарід! Невиразно ще, темно — а вже пронесло ся щось з краю в край, зхвилювало кожду душу — Україна будила ся... То там, то там ненависть проти панів вибухала отвертим полумєм, трівожучи шляхту і наповняючи надією серця довготерпеливого селянства. Люде кидали хату, дітей, бігли на Запоріжже, а від паньства легіли перелякані листи до гетьманів польських, до сенаторів, до Варшави. Коронний гетьман Потоцький видав універсал, в яким суворо забороняло ся людям тікати від панів на Запоріжже. „А хто посьміє утекти, то за свою провину буде караний житем жінки своєї і дітей“ — але сей універсал нікого не перелякав і нікого не здержав. Бо все ж було готово, все! Його, тільки його ждали — того, що всіх поведе. І от він прийшов, і кожда душа несвідомо відчула, що се він, він десь там, на Дніпрових порогах громадить військо, збирає силу, а зібравши — прийде сюди, в наше село, до отсього проклятого панського гнізда. І стане доокола, і скаже запалити з усіх чотирох кінців, зруйнує до останнього каміня, а птиць хижих, годованих кровію наших дітей, видушить міцною своєю рукою. І прийде воля до поневолених, перестануть лити ся сльози невинних і перестане чужинець топтати і душу і право...

Се брєніло, се рвало ся з кожних грудей — і невже гетьманський універсал польського утискача міг загасити те полум'я, яке сами ж поляки роздмухували стілько лїт? Ні! Всі ті підбиті печатками папери не варті були й одного слова Богданового післанця. Він приходив, сей переодягнений кобзарь, задзвеніла струна його бандури під церквою — і нарід, забуваючи службу Божу, висипав з храму. Жадібно, як пустиня краплю води, впивав в себе він кожне слово думи і підкладав під нього сучасний, животрепещущий зміст.

Як зажурилась та й заклопоталась
 бідна удова —
 То ж не бідна удова, то королівська
 земля.
 Ой земле ж ти польська, Україно
 подольська!
 Та чому ж то не рочок і не два минає,
 Як у тобі, в християнський землі
 та й добра немає?

Як слухала тогò плачу товпа?! Чи не виривав ся стогін з усіх грудей, чи не витискали ся сльози?.. І вставали в душі образи вчорашнього, сьогоднішнього дня, серце кипіло кровію, стискали ся кулаки. А як кінчав кобзар думу і де-кілька малих слів кидав у нагріту, розбурхану товпу — чи памятав тоді хто про гетьманські універсали?..

А вночі зіходили ся найбільше сьміливі десь у байраці, в руїнах давнього городища і під крик пугачів, в місячному сяйві, говорили.. Імя

Хмельницького у всіх наустах, пляни один одного сьміливіші, один одного завзятійші переплітали ся між собою — а село рано не долічувало ся десятка, двох, трох своїх завзятців. Ті ж, що zostали ся — берегли в душі тайну: кождий з них знав, що треба буде робити т од і... Кождий знав, як одчинить ся брама перед козаками Хмельницького, як в польських гарматах опинить ся пісок і як взагалі почнуть відливати ся котови мишачі сльози.

Тричі бухнула січова гармата на валах Кошу Низового: то старим звичаєм знак давав ся, що на завтрашній день рада велика буде.

І зійшла ся вона, рада велика. Вже й справді була велика, бо насунуло стілько люду, що тісним показав ся січовий майдан, треба було вийти в степ. Вдарили довбиші в котли — тихо стало в тисячах. І серед тої тиши розказав кошовий все, що стало ся останніми часами, що Хмельницький прийшов з татарами і вони стоять вже на Базавлуку. І далеко розкотив ся голос і гомін, перелякали ся лиси в норах, птиця на дереві — то козацька сірома Хмельницького гетьманом оббирала. То давали булаву в руки тому чоловікови, котрий був всею надією народа в сю хвилю.

І взяв Хмельницький булаву, став на чолі запорожського війська, а тим самим і на чолі всього повставшого народа. Починав ся перший акт великої трагедії двох народів. . . . .

22 квітня, в суботоньку рано пораненьку вісім тисяч війська доброго запорожського виступило з Січи, як ріка з берегів. На осьмий день дороги стали коло Жовтих Вод.

А тим часом в ворожих таборах ось що було. Пробував коронний гетьман Потоцький старим польським звичаєм виманити Хмельницького з Запоріжжя, „чесним словом“ поручаючи ся, що й волос з голови його не спаде. Ге-ге!.. Дурень був Хмельницький, памятаючи Наливайкову долю і Павлюкову і Кизими і багатьох інших, що вірили шляхецькому „слово гонору“. Тоді Потоцький і польний гетман Калиновський видали універсал, яким кликали військо до збору. Але не так збирало ся польське військо, як козацьке. Там орлами линули через степ, перепелом тирсу перенирували, брели річку й річеньку, спали в росах і покосах, а тут — поволеньки, поволеньки, не спішачи збирав ся пан. Казав жінці й ключниці наготовити меду, битої птиці, ковбас, казав повітрушувати й приготовити кунтуші золотом шиті, аби було чим похвалити ся перед товаришами; та й з периною тяжко було йому розставати ся та товкти ся на твердім сидлі. І міг собі польний чи там коронний гетьман ногами тупотіти, зубами скреготіти — ніхто його не бояв ся. Хочу їду, а не хочу не поїду — що ти міні зробиш.

А вже як і поз'їздили ся лани, то почали воювати з пляшками. І добре воювали, хвастаючи ся один перед другим золотим посудом, кінми турецькими та панцерами німецькими. Кождий хто приїздив до табору, мусів справляти бенькет раніше прибувшим, струдженим військовою

справою. Коли ж хто помилився і згадав про козаків, то такому було говорено: „та дай, чоловіче, спокій! Що в тебе свербить? Ще встигнемо?“ Сам гетьман коронний, пан Краковський як узивали Потоцького, говорив, що сором іти цілим військом проти збунтованого паскудного хлопства — і вислав проти козаків сильний відділ, провід над котрим доручив своєму молодому синові.

— Іди, — казав татусь, — нехай історія напише тобі славу. Пройди степи й ліси, зруйнуй Січ, вигуби до ноги жебрацьке товпище, а проводирів притягни до сюди на аркані для справедливої кари.

І виступив молодий Потоцький, далека гілка українського пня, гучно й бучно проти збунтованих хлопів, воюючи за велику ідею: повернення свобідного чоловіка в скотину безсловесну. Поділив своє військо на двоє: сам пішов суходолом, а решту пустив вперед на байдаках Дніпром. І марилися вже йому побіди, слава, бачилося, як поверне він до Варшави і в блискучім товаристві буде оповідати свої подвиги, прекрасні очи панянок в захваті будуть поглядати на молодого героя — а там... а там..

Так вів молодий Потоцький військо проти козаків. Але кого він вів і проти кого? Він вів селянина з під Сокаля на селянина з під Канева, хлопа самбірського на хлопа уманського, українця цькував на українця. Перебрали мужика в німецьку одежу, назвали його польським драгоном чи райтаром і сказали — бий свого брата. І така

вже сила рабських інстинктів в людській душі, що так воно й було! Хлоп узброєний бив хлопа неузброєного, той що називав ся драгоном, колов того що драгоном не називав ся. Може вони з одного села, росли разом, купали ся, а прийшли королівські комісарі, сказали одному: ти будеш драгоном, а другому не сказали — і от вони вже вороги, драгон мусить різати не драгона. Але хоч так і буває, хоч так і єсть і по сей день, та приходять все ж моменти, коли тратять силу німецькі чи які там ще інші убори, в людях прокидаєть ся почутє людського права — і тоді вже ніхто не в силі запевнити мене, що я ворог своєму братови, бо ношу мундур. І от так було й тоді.

Коли регулярне польське військо зіткнуло ся з козацьким, коли посланий Хмельницьким Ганджа крикнув покрикнув: „Та невже підійметь ся ваша рука на своїх братів? Та невже ж ви будете Польщі допомагати, а не своїй Україні? Польщі, котра заплатить вам кривдою, заплатить вам неволею, заплатить муками ваших дітей, сльозами жінок?“ — не трудно було догадати ся які відгомони збудить така промова в душах реєстровиків. Все що було українського, стало на сторону повставшого за свободу люду, і на очах поляків реєстрові перейшли до козацького табору. Сам Хмельницький витав їх, сидючи на білім кони під білим прапором.

— Братя, лицарі молодці! — говорив він до них своїм вогненным словом. — Не слави ради й здобичі взяли ся ми за зброю, а для оборони життя свого, жінок і дітей. Всі народи боронять сво-

єї чести й волі, навіть зріри й птиці гнізда и логова свої бережуть — так невже ж тільки нам zostавати ся рабами на своїй власній землі? Поляки відобрали у нас честь, відобрали свободу, відбирають віру — все то в дяку за те, що ми проливали кров, обороняючи Польське королівство. Хіба не звуть вони вас хлопами? Хіба не замучили вони гетьманів наших і старшину? О! Кличуть ті мученики! Кличуть вас — відомстити за себе і за всю Україну!...

Так було 4-го мая, а вже восьмого — все було скінчене: польське військо було в пень розбите під Жовтими Водами, всі великі пани от як Потоцький, Сапіга, Чарнецький, Шемберг — всі попали в неволю.

Гей, висипав ся Хмель із міха

Тай наробив Ляхам лиха :

До тої Жовтої водиці

Наклав їм дуже хмельниці,

Що не могли вже й на ногах стати —

Воліли утікати.

Утікали ляхи, погубили шуби —

Гей не один лях лежить вищеривши зуби.

Утікали ляхів де якії повки —

Їли ляхів собаки й сірії вовки.

Прибіг із Жовтих Вод до головного польського війська простий оден жовнір, що чудом якимсь утік з поля битви.

— Біда! — каже. — Побили насъ козаки!
Геть все військо.

Але поляки — от як поляки — зараз своїм зви-

чаєм запитали: „ти сам хто такий — чи поляк чи русин? — „Русин“, каже. — Ну, а як русин, то бреше. Видима річ бреше! Де ж таки повірити, що він піший і прибіг, а було там окрім нього стільки народу, шляхетного, благородного та ще й на конях?

Так і не повірили. І бенкетували собі далі, а Потоцький все повтаряв, що проти тої сволочи неварто й на коней сідати. „Psia krew, канчуками їх“!... Та вже аж приплентався з поля битви півживий шляхтич якийсь і розказав, що дійсно все пропало... „Всі висші достойники в полоні, молодий Потоцький сильно зраний.., а може вже вмер“...

От тоді аж повірили. Опустилися у поляків руки, страх їх обняв. Хмельницький уже не здавався більше збунтованим хлопом, а грізною примарою народного местника стояв перед очима; козацьке військо не було вже п'яна сволоч, а могутній ворог. Треба було щось гадати.

І от тут, в хвилину небезпеки, показалася вся гниль польского суспільного устрою, підвалиною котрого була панська пиха. Перед оком неминучої біди, в переддень кривавої битви, в той час коли треба було напружувати всі сили і кожна хвилина була дорога — в той час обидва гетьмани не знаходили нічого ліпшого як сварити ся, вічно виставляти себе оден перед одним. Оден казав так, а другий робив навпаки, оден приказував те, а другий говорив, що то дурниця і робив цілком навідворот. Дійшло до того, що Потоцький в присутности інших позваляв собі кричати на Калиновського: „Я тут коронний гетьман,

а польний має мене слухати! Коли пробощ в парафії, вікарий не має голосу“!

А тим часом наблизився Хмельницький, треба було вчинати битву... Гетьмани трохи за чуби не хапали оден одного, скидаючи кожний з себе вину; віддавали супротивні накази, ніхто не знав кого слухати, де йти. Дивлючись на вищих, і регіментарі теж сварили ся між собою; всякий був певен, що тільки він сам говорить розумно.... А оден вельможа, багатий і свавільний князь Корецький слухав те все слухав, а далі зібрав свій полк та як крикне: „Ей! Годі вже вам бігати туди й сюди. Сідаймо на коней та проб'ємо собі дорогу. Хто за мною! Тепер я вже буду вашим гетьманом“!... Кинули ся начальники його уговорювати, приказувати, але він вже нікого не слухав: „Було б ранійше віддавати прикази, а тепер вже пізно. Гей! На коней“!.. — і дві тисячі жовнірів повів за собою. І висік ся, правда, на волю, але зоставив у польському війську величезну діру. А козаки не були дурні, вскочили в ту діру — і пішло. Підняло ся таке, що й не знати яке. Потоцький направо, а Калиновський наліво, військо в ростіч, ніхто нікого не слухає... Калиновський ранений віддався козакам у руки, а Потоцький то вже й не суятився: сидів, як то подобає великому панови, у кареті, то так з каретою й повезли його козаки, мов архаря, сьміючи ся дорогою:

Ой пане ж ти Потоцький —

Чом у тебе розум жіноцький?

Не годен ти, брате. гетьманувати

То йди хіба до Криму сирої кобилятини жувати.

Громом по всій Україні пронесла ся вість про дві побіди Хмельницького : під Жовтими Водами й під Корсунем. Завихрило ся, закипіло по селах, хуторах, слободах, містах і місточках. Гей, уже не криючи ся й не ховаючи ся сьпівали кобзарі та й слова їх пісень були інші.

Ой не верби ж то шуміли, не галки закри-
[чали —

То ж козаки із ляхами пиво варить зачинали:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда.

А то ж воно й не пиво,
Тільки ляхам превеликеє диво,

Бо на праву середу
Заняли козаки ляхів та' як би череду.

Ой которіх гнали до Пруга —
Була їм доріженька бардзо крута ;

А которіх до Бузька —
Була їм доріженька бардзо грузька.

Решту килали у воду

Ік чортовій матері на прохолоду.

Та вже нетреба було ні кобзарів, ні универсалів, ні емиссарів — сам нарід кидав усе, хату, поле сімью і товпами, тисячами біг до Хмельницького. А в війську кипіла робота, якої ще не бувало на Україні: треба було дати порядок всім тим десяткам тисяч людського матеріялу, треба було поділити на повки, навчити військовому строю, козацькій дісципліні. Великий стратег був Хмельницький, але може ще більший організатор. З аморфних мас утворити урегульовану силу, скувати її міцною дісципліною і держати в порядку —

кого? український бездержавний нарід — на се треба було кольоссальної сили, уміння й енергії.

Україна кипіла, в ній варило ся, як в котлі. Мов з одної груди вилетів крик: „геть панів“ — і полетіли пани шкереберть. Тікали хто куди міг і як міг

Повіяли вітри все буйнії —
 Пішли дворяне все смутнії,
 Берег з берегами, а круча з кручами:
 Там дворяне проходили...
 Кидають отчизну і свою дідизну,
 Свої пасіки й левади..

Але не часто удавало ся й втекти. Як можна переховати ся в загальнім вогни? Де знайдеш притулок серед безмежного моря? А Україна була морем народнього повстаня. Занадто перетягло вже панство струну, занадто надужило народним терпінєм. Забуло міру в спокійні часи — то ж не диво, що нарід забув її тепер і мстився. Криваво, болючо, жорстоко мстив ся, але хто кине каменем осудження в местника? Є дві приказки: одна — крути та не перекручуй, а друга — хто сіє вітер, поже бурю. Поляки забули їх обі.

Сили Хмельницького росли не днями, а годинами. Хто не встигав добігти до гетьмана, організував ся сам, збираючи ся у так звані „загони“, і сі загони йшли „очищати землю українську від панів. Сотні, тисячі таких загонів розсипали ся по всій Україні, в найдальшій закутку знаходили пана й прибічника його жида — і чинила помста. Гайчура, Кривошапка, Павлюк, Половян, Морозенко, Лисенко — то все були люде,

що кровію записали своє ім'я в історії. Страшно читати нам тепер їх жорстокі діла, але не забудьмо, що то на протязі кількох літ, на протязі невеликого простору, часу і тому фарби так гускнуть. А те ж саме робило польське панство сотні літ! Так само мордувало людей — лиш в інше „во ім'я“, і уміючи прикривати своє насильство то правом, то законом, то ще якою шумовиною фраз, вроді несеня культури в варварські степи... А сі местники не вчили ся красних фраз в єзуїтських колегіумах, їм довелось розплачувати ся в тиждень за десятки літ — і тому вони називали ся розбійниками. Але се неправд. Не спочатку був розбійник-українець, а потім польський утиск, а поперед був утиск, дикий, нелюдський, а відтак лиш прийшов местник. Що були всякі люде серед козацтва, що були й дійсно тільки розбійники, се так, але де їх немає, тих паразитів, котрі пришпилюють ся до великих дей чи до великих подій? Чи є в історії рухів людських, в історії цивілізації, в історії росту людської мислі хоч одна ідея, під яку не підшив ся би хам? Але як корабель не перестає бути кораблем і не змінє курсу від того, що до него десь внизу присмоктав ся ховзький моллюск, так і Хмельнищина не перестане бути для нас великою епохою нашої історії, поступовим, революційним рухом нашого народа.

Все встало! Галичина, далека від козацьких традицій, з давніх - давен подавлена панським режимом, привычкою до свого ярма — підняла ся так само, як і свободолюбивий запорожець, і слала своїх синів до табору Хмельницького. За-

взяті гуцули одними з перших скрасили військо гетьмана своїми крисаннями, облискали топірцями, але й північна частина Галичини не зістала спокійною. Зараз по Жовтих Волах шляхта, зібрана на сеймику в Белзі, добачує лихі ознаки: „В горішніх воєводствах уже ростуть свавільні купи і, бачучи сирітство Річи Посполитої, хочуть самовільно жити та нападають на шляхетські дома“.

Так само на сеймику в Галичи писалося: „Велика хуртовина й небезпека на нас припала, бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо бояти ся, котрих сі бунтівники (козаки) через шпигунів бунтують і намавляють до поганих учинків“. А шляхта на сеймику в Судовій Вишні поручає — запізно трошки — своїм послам пригадати на Соймі права й претенсії Русинів. „Панове братах грецької віри і давно жаліли ся і тепер скаржуть ся на великі свої кривди у свободі та привілеях своїх, — тому поручаємо пп. послам нашим найти сильний спосіб, аби вже грецька віра у всіх своїх правах була заспокоєна“... ¹⁾

А що ж діяло ся у поляків? Заболіло їх та ще й як заболіло, що їх побили і ще так ганебно, паскудно побили. Та ще хто? Іх же „власні хлопи“ !...

Snadźby snadnieysza od nieprzyjaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney. Co naywięcey boli —
To, że jusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.

---

¹⁾ С. Томашівський. Народні рухи в Галицькій Русі в 1648 році“.

говорить ся в однім сучаснім польським віршу¹⁾).

A czego wstyd więcey —
Pięć set ich (козаків) żenie naszym pięć
tysięcy. ²⁾

Або от іще. Кілько ненависти і безсильної
злости!

Czegoś my nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Słudzy nam, hej niestetyż. słudzy panowali.
Nasi własni najmyci, smrodliwi gnojkiowie
Nam, panom swym dziedzicznym usiedli na
głowie ^{3.)}

А тут і ще трафило ся нещасте — король помер і наступило безкоролівє, яке в Польщі ліпше було би називати безголівєм. В такі періоди всякі маленькі, низенькі, ховані, перебірані людські почутя набирали ся сили й вилазили на верх. Двір, а за ним і вся Польща ставали ареною інтриг, забігів, хитрощів, підкупства, підлоти, а людська душа всьому тому давала пристановище. Пристрасти розпалювалися, кожда партія висувала свого кандидата і поперала його всіма способами. Хмельницький теж прислав своїх комісарів, котрі мали добивати ся возведеня на трон королевича Яна Казимира. А тим часом, поки при

1) „Уже б ліпше від ворога понести таку ганьбу, але ж не від Хмеля, отого сміття погордженого. І що найбільше болять, так те, що ми близькі вже хлопської неволі“. З вірша „Na pogrom Ichmościów panów hetmanów pod Korsunlem“.

2) „А чого найбільший сором — що пять сот козаків бе наших пять тисяч“.

3) „Чого ж ми, нещасливі люде, дочекали ся! — що наші слуги взяли верх над нами! Наші власні наймити, гноввики смродливі, нам, своїм панам одвічним усіли на голові.“

Варшавським дворі одбувалися закулісові махинації, проти козаків встав Ярема, князь Вишневецький! Хто ж се такий, Вишневецький Ярема?

Весь рід Вишневецьких був український, православний. Не минуло ще й 80 літ, як предок Яреми, Дмитро Вишневецький, Байдою козаками прозваний, умер за козацьку справу лютою смертю. Всі Вишневецькі були оборонцями православної віри, багато їх поховано в Києві, в Печерській Лаврі. І сам Ярема був православний, православною матерію вихований, дарував на церкви, монастирі, але що ж — підпав під впливи ієзуїтів, і отсе свіжо передав ся на латиньство. Митрополит Київський писав йому послання, закликаючи не кидати віри батьків, але то було даремне.

І от, як усі ренегати усіх народів в усіх віках, Ярема став найлютішим ворогом православного християнства, а що ним були українці, то вся його ненависть, вся злоба ренегатської душі повернули ся проти українського народу. Ярема був можний, гордий, надзвичайно багатий пан; він нікому не кланяв ся, навпаки — хотів аби всі кланяли ся йому; вн трактував знизька свою ж, рівну собі шляхту — а що ж доперва говорити про хлопство? Та се було щось таке низьке, таке далеке від ясновельможної свідомости, як от гусениця, котру роздавить чоловік ногою і не помітить навіть коли роздавив. І от коли сей пан високий почув, що хлопи, його бидло, скотина ота робоча нараз підняли повстане — вся княжа душа обурилася ся святим обуренєм до глибини. Він зібрав вісім тисяч війська і почав ганяти ся за дрібними козацькими загонами, і всіх,

хто тільки впав йому в руки, вішав, стинав, садовив на палю, рубав голови, вертів очи буравами. До него прислав Хмельницький послів — він звелів їх усіх шістьох посадити на палю, потоптавши священні права посольські, які чтуться у найдикших народів. Раз якось не стало у Яреми пров'язанту і він послав по него до своєї маєтності, до Немирова. Але немирівці сказали: „Не знаємо ми тепер пана, ми вільні люде“... Коли се почув Вишневецький що його, його власні хлопи йому, князеві відмовили дати пров'язанту — він мало не збожеволів від злоби. З цілою своєю силою йде на Немирів, облягає його, горючи пимстою. Немирівці завзято боронилися, але князь побідив „przetosa św. krzyża“, узяв місто і почав розправу.. Нещасним Немирівцям виривали очи, розпинали, пиляли їх на двоє, обливали окропом, а князь Вишневецький, пан, що їздив за кордон учити ся благородним наукам, недавній православний християнин — їздив на кони, дивився на все те і п'янів від крові та мук людських. „Гірше! Гірше їх мучте! Дужче! Нехай чують що вмірають“!.. вигукував він з піною на устах.

От хто був Ярема, князь Вишневецький, типовий носитель польської культури па kresach. От хто був противник „кровожадного тирана“, „łotra“, „zdrajcy“ Хмельницького! Коли-б навіть вони уживали однакових засобів боротьби, то й тоді порівнати ту ідею, за яку встав Хмельницький, і ту, за яку встав Вишневецький. Але Хмельницький **ніколи** не допустився таких звірств як Ярема: „збунтований хлоп“ був людяніший від культурного князя. І воїн, і вожд, і славне ім'я Я-

реми для поляків, але для нас він тільки дикий, божевільно жорстокий ренегат!

Згадувалося висше, що Хмельницький послав своїх послів до Варшави на передвиборчий сейм. Цікаво приглянути ся тим жаданям, які поручено було сим послам виставити перед сеймом як домаганя українського народа. Читаючи сі пункти, ми знайдемо дуже небагато: козаки просять виплати жалуваня, якого не побирали от уже пять літ; просять свободи православної віри....

Невже ото і все?... Невже людина, що уміла підняти й запалити цілу Україну, гетьман війська запорожського, вожд народний — смиренно просить от такої можна сказати дрібниці?

Але тут виступає наверх сила ріжнородних мотивів. Насамперед — о скільки сі жаданя були к і н ц е м жадань козацьких? Адже ж в той самий час, як Хмельницький віддає накази своїм послам, він не перестає далі громадити військо, розсилає зазивні універсали, кличе усіх з'їздити ся під Білу Церкву „на добрих конях, при добрій зброї“, записує новоприбувших в реєстри, ділить на повки, муштрує; окрім того входить в зносини з Москвою, підбиваючи царя „наступити на на Польщу й Литву, а я би зі своїм військом ударив з другого боку“. Словом, іде діяльне, а не для людського лиш ока приготоване до дальшого бою, і певно, що як би пани нараз згодилися на всі домаганя Хмельницького, то він сам був би ще в більшім клопоті, ніж поляки. Бо сили, викликані до житя Хмельницьким, були занадто великі, вибух енергії народної занадто грізний аби

поперестати на двох битвах і розійти ся, як дощова хмара. Але власне вся річ в тім, що сам Хмельницький не привязував великого значіння до своїх жадань, виставив перші-ліпші, аби були; він добре знав польську психологію, добре розумів, що поляки занадто ображені побитєм аби не жадати реваншу — і приготовляв ся.

Поляки дійсно на першій плян, перед усіма справами, перед самим вибором короля поставили „roskrośnienie tej rebeliey“; зібрали надзвичайний сейм і з усіх сил радили. Постановлено було виставити 36 тисяч війська проти збунтованого хлопства, а що гетьмани обидва були в неволі, то висше начальство доручене було тром особам: Домініку, князеви Заславському (потомкови українського роду князів Острожських), Конєцьпольському і Остророгови.

Се була очевидна помилка зі сторони поляків. Насамперед доручити головне начальство ванє тром особам — се значило zostавити військо зовсім без начальника. А по друге — не було тоді відповіднійшої людини на гетьмана, як Ярема Вишневецький з його кольоссальною енергією, безвзглядною жорстокістю і популярністю серед жовнірства. Але що він мав багато ворогів серед шляхти, то всякими інтригами, закулісовими махінаціями прийшло до того, що кандидатура Яреми на гетьмана провалила ся — і се його мало невимовно образити.

А тут повернувся з козацького полону Ян Собєський і почав розказувати панам що там чував. „Нехай пани будуть тільки шляхтою, рівною

нам, а король буде голова над всіма — тоді й ви і ми будем однаково слухати одного короля“ таке говорили козаки. Чи можна було для магнацтва вигадати що-небудь страшнійше? І постановив сейм супроти того всього: до війни таки готовити ся, а до Хмельницького післати комісарів — чи не владсть ся обдурити козацького гетьмана. Комісарі мали говорити козакам: зірвіть союз з татарами, віддайте зброю, а главарів козацьких загонів нехай Хмельницький покарає смертю — тоді буде розмова про козацькі права.

В посольство виряджено було кількох панів з воєводою Кісілем на чолі. Сей Кісіль, українець, відгравав тяжку і невдячну ролю в усій тій епосі. З одного боку у нього не ставало духу зірвати зі своїм українством і грецькою вірою, як то робили десятки і сотки його земляків, а з другого — він все ж таки був насамперед пан, а що в Річі Посполитій панам жило ся добре, то й він очевидно всею душею бажав цілости державної і спокою. Але двом богам трудно служити і тому ми бачимо весь час Кісіля в надзвичайно неприємнім освітленю — двоєдушною, нещирою людиною. Але в дійстности се було не так: просто се був малий характер, і сюди Микита і туди Микита; він хотів би догодити і нашим і вашим, але ся політика, вигідна в спокійні часи, в ту епоху, коли довело ся жити Кісілеви, мусіла тягнути за собою величезні невигоди.

Та і взагалі не тільки Кісіль, але й всі українські пани були в прикрім положеню. Проти кого встали козаки? Протів панів і католиків. А українець пан власне одною своєю половиною

належав до католицьких панів, а другою до православних українців. Тому ні та ні друга сторона ніколи їм не довіряла. Козаки говорили, що хоч ти, мовляв, і русин, але в тебе руська кість обросла лядським мясом, а пани казали: вовка скільки не годуй — він все у ліс дивить ся. От, наприклад, готуєть ся битва. По рядах польського війська їздять ксьондзи, благословляючи задуреного жовніра, запевняючи його, що він іде воювати за єдиний святий Римський Косцюл і т. д., а православний пан стоїть і все те мусить слухати. І як же то було йому на душі? Як іти на своїх одновірців, рубати їм голови „за сьвятий римський косцюл“? Отже для них спеціально висовував ся інший фактор: „за Ojczyznę“, але ся „ojczyzna“ нічим не близша була від того ж самого косцюла; як там, так і там була брехня, і коли б український пан хотів сам собі чесно сказати правду в очи, він мусів би признати ся, що йде воювати за своє панство, за вигоди свого стану і ні за що більше. Але так не говорило ся, тому всі оті Кісілі й інше православне панство хотіли мира, мира за всяку ціну, якого будь аби мира, бо в мирні часи їх становище все ж не було таке прикре.

Кісіль приїхав до козаків, говорив їм солодкі речі, підсилав київського митрополита прихилити Хмельницького на мир, а сам в той же самий час з доручення сената писав до Москви, радив „подумати“ над зростом сили козацької — словом, як замірено було, хотів дурити Хмельницького. Але Хмельницький не ловив ся на таку вудку: він удавав, що вірить комісарям, писав до Кісіля ласкаві ли-

сти, присипляв поляків згодою на їх умови, а сам збирав силу — і скоро міг стати на Случи в голові великого й упорядкованого війська. Комісарі побачили, що не тільки вони не обдурили нікого, а що їх самих обдурено.

Польське військо під начальством трьох панів регіментарів та двадцяти чотирох сенаторів, які складали так звану Воєнну Radу, стало під Глинянами. Хмельницький ущипливо прозвав трох регіментарів периною, латиною й дитиною... Бо князь Заславський був дуже ніжний пан, Остророг дуже вчений, Конецьпольський дуже молодий.

Поляки вибрали ся на війну, як на весіле. Ruszono z skarbców najbogatszą broń, przywdziano rysie i sobole, zabrano purpurowe ze złotymi węzłami rydwany i skarbane wozy pełne drogich szat, srebra, złota, klejnotów, obicia, a niejeden towarzysz, aby się zrównać z innymi, sprzedał ostatni dobytek. Migały w tłumie srebrem tkane adamaszki, aksamity, złociste pasy, srebrne pancerze i hełmy; szumiały skrzydła sobole; powiewały kity brylantowe, a konie pyszne w złocistych strojach, w jedwabnych siatkach, stapały na posrebrzanych podkowach. Dwieście tysięcy sług lekko uzbrojonych postępowało przy niezliczonych wozach i karetach pańskich. Chciano pokazać zbuntowanym chłopom, że to panowie idą... a szlachta mówiła głośno, że nie szablą, ale batami z chłopami wojować będzie ¹⁾.

¹⁾ Kubala. Szkice historyczne т. I., ст. 83.

Хмельницький, аби відтягти час, затіяв переговори з Заславським, написавши йому листа з великою силою всяких підхлібних слів: „Ви ж усім лолова. Розсудіть нас — а ми вже будемо в вашій волі, бо ваше слово — ліпше золота, і як ви скажете, так і буде“ і т. д. Хмельницький знав що робить, знав, що князь Домінік, пустий честолюбець і взагалі до воєнних справ нездалий, буде стояти за примиренє, а інші не схотять його слухати, почнеть ся між панами сварня, а час іде тай іде, татарська поміч наближаєть ся.

Так і вийшло. Два тиждні тяг Хмельницький переговори але татар не було, прийшов лиш малий їх відділ. Тоді Хмельницький пускаєть ся на воєнну хитрість: посилав переодягненого попом козака так, аби його могли схопити поляки¹⁾, і от сей піп на муках зізнає, що Хмельницький присяг платити ханови що року велику данину, а за те хан прислав Хмельницькому 40 тисяч татар. А на ранок Хмельницький велів частині козаків замотати голови чалмами і, змішавши ся з татарами відділу Карабча-мурзи, з криками „Алла Алла“ повалити до табору Се мало творити іллюзію приходу 30 тисячної татарської армії.

Штука вдала ся. На свої очи поляки побачили, що піп говорив правду — і страх напав на

---

¹⁾ Як се характерно і як яскраво малює підйом духа народнього! Скільки разів Хмельницький не потрібував послати от такого післанця — завше находив охочих. Козак ішов на певні муки, знаючи, що його пектимуть вогнем, витягатимуть жили аби дізнати ся правди. А він буде те все терпіти і говорити одно — те, що треба Хмельницькому.

польське військо. Але певне не так страх, як дезорганізація, відсутність дисципліни погубили поляків, бо там у них кождий хотів бути паном. Зібрали ся на раду і ввадили.... ..тікати. Так таки кинути все й тікати. І як тільки се слово було сказане, воно вже заволоділо умами і почала ся тіканина. Історична, соромотна!.. Хто куди, хто як міг. „Тільки б до коня допав ся — летів без очей аби не зостав ся“. А тікаючи не казав шляхтич по простому, по хлопську, що я, мовляв, браччіку, втікаю — а казав: „се я спасаю Річи Посполитій її шляхту, сей найдорожчий клейнод державний“.

І от можна собі уявити вражінє війська, коли воно, прокинувши ся рано, побачило що найдорожчий клейнод Річи Посполитої, дякувати Богу, спасений і що всі пани, всі начальники, попросту сказавши повтікали! Тут уже переполох напав на всіх. Всі збили ся в купу, ніхто нічого не розумів. Кричав „стійте, стійте“, а сам біг кілька духу. Козаки в перший момент навіть не могли з'орієнтувати ся, не могли зрозуміти, що се перед ними дієть ся, але потім зрозуміли! З усіма силами кинув ся Хмельницький на поляків а хлопство почало хазяїнувати в покинутім таборі. Тут знайшли таке нечуване богацтво, що у бідних пролетарів очі розбігали ся, ніхто не знав куди дивити ся. Коротко сказавши, козакам достало ся більше ста двадцяти тисяч возів з кінми та з усяким добром, більше як на десять мілліонів польських золотих грошей і коштовностей, вісімдесять гармат самих! Взагалі Пілявецька утеча, без бою, без причини — справді одна з ганебних сторінок історії польських воєн. Не дивно

що сучасники не знаходили слів, якими можна було би достойно нап'ятувати ту безславну тіканину.

Wesoło grajcie kozackie fujary —
 Rozpłoszyliście bo polskie bojary!
 Nie wstępny bojem, nie żadną dzielnością
 Diesiątkiem kotów y ich ogromnością,
 Którym Chmielnicki przyprawił pięcherze
 Aby wystraszył z obozu żołnierze.
 Kope zająców Krzywonos do tego
 Na szturm przypuścił z taboru swojego
 Tak wielka siła na nasze hetmany —
 Koci, zające biorą wszystkie pany,
 Tak kommisarze, jako pułkownicy
 I naupředniejsze usarski setniki ¹⁾

говорить ся в віршу „Na uciekających z pod Piławiec“.

Другий вірш злосливо оповідає як пани виправдували ся перед докорами. Оден каже, що він довго не хтів тікати і тільки

Gdy zmrok twardy padał
 Jam dopiero... Drugi zasie
 Mówi: „A ja w owym czasie,
 Gdy już wodzowie pierzchnęli
 I wszyscy się rozwinęli“.
 Trzeci prawi: „Jusz świtało“,

¹⁾ Весело грайте, козацькі сопілки, бо вдало ся вам переполошити польських магнатів! І то не мужним боєм, не спритом військовим, а десятком великих котів, яким Хмельницький приправив до хвостів пузирі. А до того ще Кривоніс пустив копу зайців на штурм — і от ся велика сила, коті та зайці, погнали в ростіч наших гетьманів, комісарів, полковників і перших усарських сотників!

Czwarty: „Jusz się rozedniało“... 1)

Сумно питає панів утікачів. „Załośny lament na rozproszone woyska pod Pilawcami“.

To li wam waszy snotliwi przodkowie

Męstwo podali, o zli potomkowie!

Tę li wam sławę oni zostawili,

Któraście teraz tak marnie stracili 2)

Але найбільше чомусь достало ся князеви Заславському, хоч і не зовсім справедливо: регіментарів було троє та ще двадцять четверо радних; отже не годило ся би складати провини на одного, але людська опінія з істиною не числить ся.

Witaj, zasny rycerzu, męzny bojowniku,

Straszny hetmanie, książę Dominiku,

так починаєть ся вірш на „Триумфальний вїзд“. Jaśnie Oświeconego Księcia Imci Dominika Zaslawskiego“. „Ти умів лише з ормяночками час проводити в обозі й шанував їх більше, ніж булавви своєї; дівчатка щебетали у тебе на колінах, а військо зоставало ся без вождя. Як сьвіт сьвітом, то поляки ще не мали такого дурня в гетманах“. Епіграми, епітафії, сатири — все те лило ся дощем на бідну голову князя; польська суспільність мов зраділа, що є на кого виляти гнів

---

1) Я тоді лиш почав утікати... як морок сильний почав западати.. А другий: „А я тоді тільки, як вожди втекли і всі почали розбігати ся“... А третій править: „Вже сьвітало“, а четвертий: „Вже розвидніло ся, зовсім“...

2) О, злі потомки! Чи отаке мужество передали вам ваші славні предки? Чи отаку вам славу zostawили, що так марно ви тепер її потоптали?

за власну свою недоладність за власну свою гнилизну, за результат власних своїх трудів. І тому правдою звучать „justifikasya“ князя, де його устами говорить автор: „Я не набивав ся в гетьмани — ви сами мене поставили, але я був гетьманом тільки з назви. Троє нас рівно булаву поділяло, а ще п'ятдесят душ радами своїми разом з нами гетьманувало. То хіба ж моя тільки вина в тій утечі? Се ще треба розсудити хто більше винен: чи той, хто несе відвічальність, не маючи власти, чи той хто силою своїх рад має власть, а не має відвічальности“¹⁾.

Солоно, кріпко додавали козаки крутим словом: „Ой і добряче ж пани вибрали ся на весіле і бенкет на славу счинили! Тільки кошту багато положили: сто тисяч скарбу процвиндрили і сирицю здорожили“. Але вернімо ся до оповідання.

Пани тікали. Тікали без огляду, без впину, кільки коні могли витримати. Прибігали до Львова, але попасли тільки, сами під'їли — і далі, далі. Львівські міщане, перелякані тим усім благали, за ноги хапали начальників — не утікайте, бороніть Львова, але ніхто нічого не слухав. Князь Ярема Вишневецький від сорому не хотів навіть

---

¹⁾ Одна з сучасних епіграм закінчуєть ся остроумною українською фразою.

Nie chciałeś psować czerni dla swojej prywaty,
Bateś ukraińskiej uszczerbić intraty.

Mówiłeś: „Folguję im. Jak byśmy ich zbili —
Cóż by nam za poddani włości zarobili?“

A kozacy: „Oto kniaź! Ne chcesz nas byty,
Nusz my joho! A taki ne budem robyty“...

заїхати до міста, а став на передмістю, „gdzie Ormianin jeden sprawił mi obiad i pościel dał“... Панове регіментарі плели що дало ся, обілючи кожен себе. Потім обідрали Львів гірше ворога (згодом відбували ся навіть судові процеси: що панове магнати, під позором збираня гроша на потреби державні, силою та розбищацьким способом вибирали гроші у львовян, обертаючи їх... на якісь інші потреби) і бігли далі, зоставляючи Львів на ласку Божу ¹⁾.

Але як би там не було — ясно було одно: Польща зостала ся оголена. Без війська, без короля, без всяких средств оборони. І-як би тепер Хмельницький, двинувши всю свою силу, рушив в глуп Польщі — йому ніхто не був би в силі оперти ся. Побідним кроком прийшов би він і до Кракова і до Варшави — і яка тоді була би доля нашого народу — ніхто не знає. Але Хмельницький... Хмельницький...

От тут уже ми бачимо людину. Звичайну людину, з усіма її помилками, з обмеженим апаратом баченя. І боляче нам дивити ся, як з осяяного трону зіходить герой серед нас, в товпу; хотіло ся б усе бачити його там, на вершинах людських змог, безпомилковим, завжди сьвітлим, недоступним критиці, але... але таких абстрактів на землі не буває.

¹⁾ Тоді з поляків не сьміяв ся лише хіба той, хто не хотів. Який не будь нещасний писарина Ставропігійного Брацтва у Львові записує у книгу прихід і то не вдержить ся аби не шпигнути „сума доложила ся презь Убалдина райцу паном комиссаром, котрыє давши ножкам такь своимъ, яко и подь-ѣздовъ своих волю прибігли з подь Пилявець до Львова“..

Що робить Хмельницький по Пиляві? Він попросту марнує народню силу. Іде під Збараж, бере його без труда, не знає, що робити далі, іде під Львів, відступає за дурні гроші, за лахмітьє. І знов по дурному стоїть три тиждні під Замостєм, веде таку облогу, що обложені поляки виходять з замку і купують у козаків провіант. Що то все має значити?

Се Хмельницький доживав вибору короля.

Здавало би ся так ясно — по що йому король, коли він сам собі тепер король? Але тоді Хмельницький ще не був тим, чим він став скоро, менше як через рік. Перед ним ще не стала тоді сьвітлим ідеалом вільна Україна його максимою була все та ж Річ Посполита тільки хіба троха ліпша, без утиску, з козацькою свободою і королем наверх у. Добре козакам кричати: „воюю! кінчай ляхів“ — а далі що? І перед його уявою, вихованою таки ж в Річи Посполитій, стіною стоїть король. Де ж Хмельницький бачив зразки відродження, освободження, якими ми послугуємо ся тепер? Він був першим представником возставшого народа, народа темних селян, забувщих історичні традиції — і як ми можемо вимагати від нього, людини XVII столітя, щоби він одразу, без еволюцій став творцем форм, про які не знав, яких не міг бачити, не міг вичитати?

Тим часом королем вибирають поляки Яна Казиміра, кандидата, за котрим обставав і Хмельницький і то в такій мірі, що велів сказати своїм послам: „козаки зложать зброю в разі вибору королем Яна Казиміра“. От і ще загадка історична. Що кермувало Хмельницьким, коли він

так обставав за Казиміром? Які надії на нього покладав, що за „великія і богатія милости“ чекав — не знати. Ян Казимір — се була убога індивідуальність. Ще з дитинства занадто печаливою матир'ю він був приучений до вигід тіла і лінивства мислі; зарозумілий і нерозумний, свавільний і безвільний він власне як не можна ліпше придавав ся на короля епохи упадку — і дійсно бачимо, що з його легкої руки Річ Посполита почала занепадати. І що від него міг сподівати ся Хмельницький, яку призначав йому роллю — незрозуміло.

Багато говорено на сю тему і багато сказано всяких гіпотез. Першою з них являється та, що певне Ян Казимір мусів щось обіцяти Хмельницькому ¹⁾, але тут є одна обставина, котра підкопує сю гіпотезу: Хмельницький не міг би не покликати ся на ті обіцянки потім, згодом. Які б вони не були, а король їх не додержав — і трудно припускати, щоби згодом не став Хмельницький виговорювати того, як він то виговорював Ханови, Москві, Лупулови і усім. Міні думається, що на попиране кандидатури Казиміра Хмельницьким складало ся велике число причин і комбінацій, а між иншим: 1) неясність ідеї са-

---

¹⁾ Костомаров (ст. 52-53) „Надобно думать, что между Хмельницким и Яном Казимиром существовало посредственно или непосредственно что-то тайное“ — і далі наводить різні факти, котрі се підкреслюють. Також див. статю А. С. Краушара „Poselstwo Smiarowskiego“ (Kwartalnik historyczny 1891 стр. 811—824) що перед елекцією, ще як королевич, вислав Ян Казимір посла до Хмельницького.

мостійности України у Хмельницького, 2) віра в те, що козакам добре буде і в Польщі аби король був добрий, 3) якась незрозуміла певність в тім, що навіть без твердо зазначених, задокументованих умов король, завдячуючи свій вибір козакам, буде по їх стороні, 4) почасти певність у своїх силах, бо от тепер, під Пілявою, козаки взяли верх майже без помочі татар і 5) найважнійше — сторонні впливи, а передовсім литовські. От на них ми трохи й зупинимо ся, тим більше, що на сю сторону досі мало звертано увагу.

Вже згадано вище було, що Литва все пам'ятала, що вона таки Литва, а не Польща. Тепер, в часи козацького повстання, говорило ся і робило ся багато такого, що замовчувало ся в звичайні часи. Наприклад литовці всю вину повстання звалювали на поляків. Московський гонець Григорий Кунаков так і доносив своїм властям зі Смоленська: „в Раді литовські пани сварять ся з коронними: ми, кажуть, козаків нічим не притісняли, зла їм не робили, а то ви, поляки, давили їх і кров проливали, а через вас тепер біда й на всю Річ Посполиту. Отже тепер сами як хочете, так і викричуйте ся ¹⁾ Так само говорили литовці й на Сеймі: „нехай поляки дають гроші на війну з козаками, бо через них і повстане почало ся, а Литва жадної причини до повстання не давала. Поляки наробили шкоди — поляки нехай і терплять тепер“ ²⁾.

¹⁾ Акты Юго-з Россіи III, ст. 375.

²⁾ і *ibid.*, ст. 399.

Хмельницький очевидно ясно представляв собі то положенє і, можна думати, свідомо хотів сепаратизувати Литву від Польщі тим, напр., способом, що гварантував Литві спокій за ціну нейтралітету її в боротьбі козаків з Поляками. Документально се невідомо, але дуже багато фактів говорять за таке припущенє. Наприклад Коялович („De rebus Anno 1648 et 1649 contra Zarovios cosacos gestis“ Вільно 1651) з задивованем говорить що козацькі повки, „чистючи“ Чернігівщину, пройшли і в Литву, але нараз чомусь звідти вийшли. Коли в Москві розпитували посла Хмельницького про ситуацію на Україні, то довідали ся, що „Литві Хмельницький послав сказати, аби вони, литовці, були в миру з козаками, а тоді козаки нічим Литви тіснити не стануть“ ¹⁾. А московський посол Григорій Унковський доносить своєму правительству, що „в минушнім році (себ-то 1648) Литва Польщі на козаків не помагала, бо був у Литви з гетьманом і військом запорожським договір, що Хмельницький з військом запорожським і татарами на їх землю Литовську війною не піде, а за те литовське військо ляхам не буде помагати“ ²⁾.

Так от при таких всіх знаках відомо, що Литва зі своїм гетьманом князем Янушем на чолі сильно стояла при виборі нового короля власне за Яна Казиміра. Італійський дипломат Vimina ³⁾

¹⁾ Востоков. „Первыя сношенія Богдана Хмѣльницкаго съ Москвой (Київська Старина 1887, т. XVIII, ст. 719.

²⁾ Московский Архив Министерства Юстиціи. Малороссійскаго приказа столбец N. 7908, яким користав і д. Востоков.

³⁾ „Delle Guerre civile di Polonia“ 1671, ст. 41.

навіть говорить, що литовці грозили зірвати унію і вибрати Яна Казимира окремо. От тут, міні здається, й можна шукати джерел обставаня Хмельницького за кандидатурою Яна Казимира, а навіть джерел самого вибору Яна, зненавидженого польською шляхтою, багато разів від неї зневаженого і взагалі дуже й дуже непопулярного ¹⁾).

Але як би там не було, а 15 падолиста королем зістав вибраний таки Ян Казимір, і сейм, не гаючи хвилі, послав сповістити Хмельницького про бажаний ним результат виборів. Хмельницький ніби облягав тоді Замость, але ми вже говорили що́ то була за облога. Коли ж прийшли польські послы — Хмельницький і зовсім відступив від Замостя, показуючи знаки радості з приводу вибору нового короля. Війна була закінчена.

Се був остатній момент, коли Хмельницький був ще „королевським слугою“, вихованцем шляхотської Річи Посполитої. Війна кінчала ся не знати по що, лиш ради неясности ідеала. Але в сій пітьмі півсвідомости відбувала ся еволюція самої ідеї, зріло те слово, яке ще не вимовило ся, але вимовивши ся — як прапор честь повка, втіляло в себе долю України.

З-під Замостя поїхав Хмельницький до Київа. Велика шкода, що нема тут місця зупинити

---

¹⁾ Костомаров (ст. 47), основуючи ся виключно на українських літописях (навіть лиш на „Історії о презьльній брані“, занадто підносить значінє Хмельницького в виборі Яна Казимира, говорючи, що поляки „тільки й думали о тім, як би примирити ся з козаками“. Так в дійстности не було, і голос Хмельницького поруч з двірськими інтригами мало мав значінє.

ся більше на сім періоді, на тім триумфальнім шествію Хмельницького увільненою Україною. Як зустрів його всюди нарід, як під церковні лзвони, грім гармат, гордо і щасливо в'їздив Хмельницький Ярославовими Золотими Ворітьми до Київа, як витав гетмана митрополит, кричали і плакали в ентузіазмі товпи, співали студенти хвалебні пісьні і благословляв сам патрїярха Іерусалимський Се все не могло минути безслідно ані для того кого витали ані для того хто витав. Обі сторони побачили, що значіне аристократично-панської Польщі повалило ся на Україні, що немає вже такої кольоссальної протилежности — пан і хлоп. Чуло ся, що народжуєть ся на Україні якась нова суспільна верства, а з нею нова й правда; може инакше представляв ту правду собі Хмельницький зі старшиною, а инакше нарід, але між тими поняттями ще не прийшло до конфлікту.

А тут ще — зовнішні посвїдчення народженої сили: Турція присилає Агу-Османа послом, ідуть пертракції о тім, щоби зробити Україну незалежною республікою; Молдавський і Валахський господарі просять дружби, Трансильванський князь Ракочі шукає союзу і нарешті сам царь московський Олексій Михайлович присилає знаки своєї „милости“ українському гетьманови. Хіба те все не вливало сил, надій, не розкривало широких перспектив? І от тут ми знов бачимо один з важних моментів у житю Хмельницького, одну з психольогічних його кріз: Хмельницький виростав! Зі збунтованого підданого Річи Посполитої, для якого найбільшим ідеалом могла бути безкар-

ність за бунт та виторговані полекші — Хмельницький виростає на повелителя української сили, на представника вільної і самостійної України. Місяць перед тим невідомий чигиринський сотник, бунтівник що трівожно заглядав у будуччину і сподівати ся всього від неї, може шибениці навіть, — він і не знав тоді тих слів, які тепер сьміло кричав у вічі пльським королівським послам.

„Шкода говорити! Був час трахтовати зомною коли мене Потоцькі ганяли за Дніпром. І на Дніпрі був час, і після Жовтоводської та Корсунської іграшки. І після Пилявець і під Константиновим і на остаток під Замостем, і коли я з Замостя ішов шість неділь до Київа — а тепер уже немає часу“ !!

Правда!.. . Тепер уже дійсно було „шкода говорити“. Діло ясно стояло перед очима.

„З тої комісії вашої нічого не буде — війна мусить почати ся у тих трьох або чотирьох тижнях. Виверну вас усіх, ляхів, до гори ногами! Малий я чоловік і незнаний, але так міні Бог дав, що став я тепер єдиновладним самодержцем руським. Доказав я те, об чім не мислив, а тепер докажу ще й те, що умислив! Вибью з лядської неволі весь український нарід і, ставши над Вислою, крикну: „Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи“!.. . І не зостане ні одного князя, ні одного шляхтюка у нас на Вкраїні!.. .

— — — — —

„Многоважні слова, — говорить проф. Грушівський („Хмельницький і Хмельнищина“). Лет га-

док орлиний як на ті часи. Кілько віків не чули ми такого нічого від політичних діячів на Русі — ідея єдності українського народу в його етнографічних границях“. Лет гадок орлиний можна сказати і не тільки на ті часи... І коли б то слово могло стати ділом! Але закони природи говорять, що ідея завше попережає чин. Хто до Хмельницького говорив оті „многоважні слова“? Чіє діло Хмельницький продовжав? Хто зробив за него підготовляючу роботу? Ніхто. Він сам був творець ідеї — і надприродним було би вимагати, щоби він же був і її довершителем. Такі ідеї ростуть віками, а люди... люди й зовсім не вирастають... Правда, боляче нам читати тепер, як люде, мов засліплені, збивають ся з правдивої дороги, тратять енергію на безумство, сами рубають гиляку на якій сидять. Але хоч і з болем серця, а мусимо признати, що инакше бути не могло. Историчні події відділяють ся для нас де кількома задрукованими сторінками книжки, і легко нам командувати ними через 300 літ по їх до вершеню, а тоді... тоді одна подія від другої відділяла ся ріками крови, безмежною скомплікованоїстю людської сьвідомости і всім усім, що складає людину і її істнованє.

Поляки мали трівожні вісти з України — одна гірша від другої. Довершили комісарі, котрі вернули ся від Хмельницького і трівожили суспільність такими словами: „Козаки наготові. Україна

підіймаєть ся вся. До Хмельницького приходить чужоземна поміч — нема надії на тревалий договір. Хмельницький не думає уже про козачество, але про Українську Річ Посполиту і хоче йти в саму середину Польщі. Тугай-бей уже на Саврані. Всюди готовлять зброю. Хмельницький громадить величезні сили, роздає гроші, узброює хлопів. Треба поспішати. Хто як може — кінно чи пішо, а то доведеть ся хилити голову під хлопське ярмо“.

Отже гаяти часу було нічого: сейм постановив зібрати 30 тисяч війська, а головне регіментарство знов доручити трьом особам: Фірлеєви, Лянцкоронському і Острогови. Військо виступило і стало під Константиновим. По довгих комедиях і лицемірстві получив ся з коронною армією і князь Вишневецький — і то власне з його волі військо відійшло під Збараж, де його і обляг Хмельницький.

Не будемо переповідати сеї надзвичайної облоги, скажемо тільки коротко, що круто прийшло ся полякам. З широких, рахованих на велике військо окопів, вони мусіли переходити що раз все до вужчих, до вужчих; дійшло до того, що козаки, стоячи на валах, закидали гаки до польського обозу і, мов щупаків на вудку, під сьміх і жарти виловлювали панів. Голод панував в польським стані, люде гинули, а ті що зоставали ся, були похожими на тіні, але Вишневецький додавав усім відваги, пускав ся на всякі хитроці аби підтримати духа у війську і все говорив, що король близько, що він от-от надійде, розібе козаків,

визволить... А козаки висьмівали голодну польську шляхту :

Ой що ж то за хижка

Там на моріжку ?

Виступцем !

Пане Вишневецький,

Воєводи грецький

Та виведи таньчик

По німецьки.

Під тою хижкою

Пани сиділи

Виступцем....

Пани сиділи

Собак лупили ;

Ножі поламали —

Зубами тягали.

Що уступю — то улупю

Сухого деревця....

Накладу вогник,

Наварю кашки.

А що в тій кашці ?

Жабьяча лапка

Виступцем.. .

Король і справді таки збирався йти на одсіч, але не було з чим : регулярного війська було мало, а посполите рушене збиралося щось дуже спроквола ¹⁾. Тодішні поляки вже не були таки-

---

¹⁾ Посполитим рушенем називалося загальне озброєне „всеобщее ополчение“), коли всяк мусів йти на війну. Воно скликалося лиш в надзвичайних випадках.

ми вояками, як їх діди, і важко їм було підіймати ся з теплих перин та сідати на коня. Король ждав-ждав, ждав-ждав поки поз'їздять ся пани та так, не діждавши ся, і мусів вирушати з чим було; а посполите рушене вже частками наздоганяло його в дорозі. Король став під Зборовом, на правім боці Стрипи.

А Хмельницький, зачувши, що наближається король, зоставив частину свого війська облягати Збараж далі, а сам тихо, в найбільшій тайні, силою дисципліни тримаючи коло себе навіть такий свавільний вітер, як татарські загони, перебіг чим боржій до Зборова і став там ще перед королем. Тут він так укрив і роспорошив своє військо, що поляки, прийшовши над Стрипу і не підозрівали що ворог уже тут, доокола, в комишах, в лісах, в байраках. Польська безпечність дійшла до того, що військо почало переправляти ся через ріку та іще того більше — не докінчивши переправи, отже поростягавши свої сили по обох боках затіяло обід. І власне в сю хвилю з цілою силою вдарив Хмельницький на неприготованого ворога...

Легко уявити, що тут стало ся. Все що лишило ся на правім боці — було вибите. Наскоро збирав король тих, з якими встиг переїхати — і почала ся остання проба оборонити ся. Тричі польське військо кидало ся тікати, тричі завертали його начальники, а король кричав: „На Бога! Не кидайте мене, вашого короля!... Не тікайте“, хапав коней за вуздця — нічого не помагало... Ніч спинала бій.

... Стеряні, збиті стовпли ся поляки до купи в своїм обозі і в смертельній трівозі чекали що буде. Година йшла за годиною і кожда з них рішала долю двох народів. Жах опановував серцями поляків. Стоока з закритими очима звідусюди дивила ся на них ніч, віючи тайною й привидами. Хтось щось сказав — а вже з краю в край проніс ся крик в польськім таборі: „Пани хотять нас продати! Вже повтікали пани!“ — таке було довіре війська до своїх начальників. Говороли навіть, що сам король уже втік — і король мусів серед ночі уставати з ліжка, їхав з непокритою головою по рядах і, кажучи себе осьвітлювати факлями, кричав: „Ось я! Ось я!.. Не тікайте, діти мої!.. Не лишайте, благородні пани, свого короля!..“

А прийшов ранок — і з ним прийшов остатній бій... Вже врубали ся козаки в польський табор, вже поставив запорожець корогву козацьку на польськім редуті. вже розбили козаки остатню сторожу короля і вже от-от мали хапати його самого як...

...як нараз крикнув Хмельницький „Згода“!... Тисячі уст повторили се слово свого гетьмана, понесло ся воно по козацьких рядах — і спинило все. Попустила ся козацька рука, рушниця не вистрілила, шабля сховала ся до пихви — король спасся...

І по сей день загадкою стоїть перед історією сей вчинок Хмельницького. Кажуть всіляко. Кажуть, що ніби все розбила зрада татар в рі-

шучу хвилину, але і читаючи перебіг самої битви і стежучи дальші події, приходиться ся в тм сумнівати ся. Дійсно, пертрактації у хана з королем були, але видимої зради і то в рішучу хвилину — не видно. І тому міні здається, що сей вчинок Хмельницького — се передовсім акт психологічний; що ми тут з поля політичних, соціальних і всяких інших комбінацій вступаємо вже в невідому країну — душу людську. А що не нами сказано „душа людська — потемки“, то й поніс Хмельницький до могили з собою тайну отого свого поступка і ніхто ніколи причин не дізнається. І може таки найблизше стоїть до правди той перший, хто кваліфікував сей вчинок і, пишучи „Літопись Самовидця“, сказав: „Хмельницький не хотів аби християнський король дістав ся в неволю бусурманам“...

Можливо, що Хмельницький, бачучи переговори кримського хана з королем, міг не надіяти ся на трівку поміч татар і думав, довівши короля до безвихідности, диктувати потім йому свої умови. Та як би там не було — а король мусів підписати так званий зборівський договір, після якого вертали ся козакам їх давні права, реєстр побільшав ся на 40 тисяч, київський митрополит мав крісло в сенаті, жиди виселяли ся з України, права українських шкіл мали бути ненарушимими, релігійні суперечки полагоджені і т. д.

Як задивляти ся на сі зборівські статі? Сучасний, дешево купований демократизм ставить в вину Хмельницькому, що він „забув нарід“, „відрік ся від нього“ і всякі такі інші голосні слова.

Чи так се воно? Міні здаєть ся, грєба в тїм усім мати на увазі ще дві річи, а то власне такі. На-самперед коли вважати козаків за „сословіє“, стан суспільний. клясу. то дивним було би вимагати, щоби тоді, в середні віки могла народити ся така кляса, яка могла би перейняти ся абстрактивними ідеями увільнення когось, а не себе в першій мірі. Ясно, що коли козаки кляса і вважали, що се в о н и вибили ся з лядської неволі, то вони мали на оці і могли мати лиш свої клясові інтереси. Всякий рух клясовий стоїть в клясових же й границях: пролетаріят підіймав і досі підіймає і буде підіймати знамя боротьби за свої інтереси — і лиш потім приходить соціалізм, яко сьвітова чи, лїпше сказати, науково-теоретична доктрина. І як же могли говорити тоді, в XVII столїтю козаки про ще якісь інтереси, окрім своїх, становитися на загальнім становищу? Я думаю, що навіть як би в їх положенє поставити панів демократичних істориків, котрі, жиючи в вигідних умовинах своєї кляси, дешевим коштом зиписують популярно-демократичні гадки, ганючи Хмельницького за нерозумінє інтересів масс — думаю як би їх поставити на на вістрє клясової боротьби — вони робили би не инакше.

А по друге — і се може важнійше — козаки не були клясою в суто-обкроєнім значіню того слова. Що то за „сословіє“, коли я, селянин, завтра ж можу стати козаком! І таким чином, увільняючи себе, козаки посередно ставили на дорогу увільнення і всіх. Не було ще на сьвіті такого договору, який виключав би еволюцію — і от

коли уявити собі зборівський договір в світлі еволютивнім, він являється певним кроком вперед не тільки в козацько-шляхотським смислі, а і в загально народнім.

Тільки вже чи так чи так — а обидві сторони були зборівським договором не задоволені: пани говорили, що він занадто багато дає прав хлопам, а Хмельницький мусів побачити незабаром, що сих прав надзвичайно мало. А нарід то й тим більше не мав причини задовольняти ся, бо для нього ніби без сліду пропала вся кров і боротьба: ті, що попали в реєстр, здобували свободу, а решта — мусіли вертати до панів, „під канчуки“. Ріжниця була занадто велика — і нарід захвилював ся.

„На що-ж ми проливали кров? На що-ж ми повстали? Аби знов у панське ярмо лізти?... Ні, сього не буде! — і підняла ся вже чисто народна, домашна війна: селяне не пускали панів до маєтків, відмовляли послушеньства, гнали пріч і убивали. Проти Хмельницького підняли ся голоси навіть серед старшини козацької — і гетьман мусів бачити, що зборівська умова такою, якою вона є — ні до чого. Жадні паліятиви не помагали: Хмельницький, напр., записував у реєстр хлопів з маєтностей найбільших ненависників українського народа, відбирав села цілими десятками, записуючи їх на полкове козацьке майно. „У Конєцьпольського відобрав 70 сіл, а що у Вишневецького — то й згадати жаль“, — говорить польський літописець. (Цікаві часи, коли то Хмельницький у кого хотів відберав, кому хотів давав; хотів пустив на Україну, а не хотів, то не пустив...) До реєстру було записано далеко більше

40 тисяч, окрім того поробив гетьман ще так звані охочі повки, до котрих міг записувати ся кождий — але все то були занадто малі русла, аби в них виляли ся всі бажаня народа. Сотні тисяч народу все ж зоставали ся по-за реестром, по-за охочими повками, а вони хотіли бути свобідними, хотіли обробляти землю для себе, виховувати діти для себе, а замість того знов треба було вертати під панський ланцюг.

І Хмельницький побачив, що таки з того пива не буде дива, почав думати про дальшу боротьбу.

Коли взагалі ми проглянемо діяльність Хмельницького, то побачимо, одну хибу: він ніколи не опер ся на своїх, виключно своїх силах, а все шукав чужої помочі. Чим се пояснити? Здаєть ся тим, що переважна частина його сил — се ж були люди, які лиш учора відорвали ся від плуга, не знали військової дисципліни, не мали військового духа — і порівнюючи те своє військо з регулярною, а почасти й з чужоземних „фаховців“ зложеною армією, Хмельницький справді міг побоювати ся. Побити раз-два він міг ще надіяти ся, але все і завше могли ставити опір — на се надії було менше.

Отже й тепер гетьман почав насамперед розглядати ся за союзником. Вже й ранійше пробував він затягти Москву до війни з поляками, але Москва берегла ся: не що давно добре побили її поляки і був заключений „вічний“ мир.. Тепер Хмельницький поновив зносини з москалями, а рівночасно писав і до Турції, і до Седмигородського князя, і до Шведів, не кидаючи в той же самий

час і зносин з ханом. Словом — треба було вести широку гру, бо й ставка була велика. І Хмельницький вів. Треба дивуватися многосторонності, спритови й енергії того чоловіка, як він з нічого потрафив сотворити все, що було йому треба. Творив полководців, дипломатів, політиків, висилав послів туди й сюди; всім треба було давати інструкції, аби всі до ладу говорили, не входили один одному в дорогу. І від сусідів усіх також треба було приймати усяких послів, зручно вести з ними гру й переговори, щоб усе вийшло на користь справі. А тут військо, і не 20 і не 100 чоловік, а сотні тисяч — і всім їм треба дати порядок, кермувати ними. А тут горожанські діла. Ціла Україна отвором — і все то на одній голові, з тим усім одна голова справляла ся.

Назрівала, назрівала війна — і почала ся знов. Кликав король посполите рушене, оголошувано, що св. Отець, папа римський усім, хто іде на війну, обіцяв повне відпущенє гріхів, так що й найбільший грішник міг надіяти ся прямо з-під козацької шаблі дістати ся до царства небесного. А Хмельницький чекав хана. Та тільки хан... А що-ж хан? Він, очевидно, дбав лиш про себе і ставав на той бік, де було вигіднійше. Можливо, що він свідомо вів таку політику, щоби не давати рішучої побіди ні на ту ні на ту сторону, бо чи поляки поб'ють козаків чи козаки поляків — а все то ханови не вигідно. Як поляки поб'ють козаків, то знов стане спокій, Польща зміцніє козацькою силою, і буде біда; а як козаки виб'ють ся з під лядської кормиги та заснують на українських сте-

пах нову войовничу державу, то знов буде біда ще гірша. І хан вертів так, щоби ні того ні того не стало ся, щоби все був неспокій, вода мутила ся, а в ній татари ловитимуть рибку.

От так і тепер. Хан виступив, правда, ніби на поміч Хмельницькому, але то лиш під натиском з Константинополя; говорило ся між козачеством що поляки обіцяли Ханови велику суму грошей, коли він в рішучу хвилину опустить Хмельницького. Хан ніби згодив ся і лиш чекав спосібної хвилини.

Зійшли ся поляки з козаками під Берестечком...

...Більше як 250 літ уже минуло з того часу — а й тепер серце кровію обливаєть ся, читаючи сторінки, на яких рівнодушними літерами виписана одна зі страшніших, одна з найбільше болючих подій нашої історії... Козацьке військо було розбите... Не силою, не відвагою, а татарською зрадою... В самий розгар бою перекуплений поляками хан завертає нараз всі татарські повки, біжить з ними геть з поля битви творить замішанє між козаками, а самого Хмельницького, гетьмана, вождя, надію козацьку — бере в неволю і тримає у себе. І козацьке військо зістало ся сиротою: ніхто навіть не знав що з гетьманом: чи він живий, чи його може вбито, чи полякам на луп віддано.

Що було робити? Окопало ся військо шаньцями, вибрали вождем кропивенського полковника Джеджалія, били ся як льви, але нелад, безголіве були ворогами страшнішими від поляків. От тут показало ся, що значила Хмельницького голова.

Всі ті товпи недисциплінованої черні, котрі він приводив до порядку одним своїм виходом, змахом гетьманської булави — почули тепер свою силу арифметичного числа і голосно кричали, що Хмельницький зрадник, що він утік, а всіх кинув. Даремно старі козаки говорили й усовіщували, доводили, що біди ще нема, зброї досить, їсти й пити на два місяці стане — чернь нічого того не хотіла слухати і говорила, що треба видати головою всіх полковників і старшину, а тоді король і шляхта змилюють ся.

І тоді брацлавський полковник Богун, одна з героїчних постатей не тільки тої епохи, а й нашої історії взагалі, задумав смілий плян: вивести регулярне козацьке військо з окопів і вдарити на поляків ззаду. Одну сторону козацького табору поляки не облягали, бо там було величезне болото — і от через се болото й задумав Богун перевести козаків: такі шалені думки тільки Богуну могли удавати ся. Він почав загачувати болото чим попало: возами, шатрами, кожухами, свитами, контушами, мішками, сідлами, попонами, — словом кидати в воду все, що попало ся під руку. Гать виросла за кілька годин і в ночі, тихо як тіни, в повнім порядку почали переходити болото сивоусі козаки...

Все йшло добре, але на біду прокинула ся чернь. Хтось крикнув: „полковники тікають“ і... почався хаос. Паніка заволоділа людьми, хлопи тисячами лізли на гать, гать не витримала, все рунуло в воду. Люде топлять ся, кричать, божеволіють. Даремне Богун з того боку кричить, запев-

няє, що ніхто не думав тікати, радить переходити в порядку — чернь не чує нічого, пре і гине тисячами. А тут поляки догадали ся в чім річ, наперли, ввірвали ся в табор — і що вже тут було ... ліпше замовкнути.

Триста молодців не дали козацької слави на поталу. Засіли на невеличкім островку на р. Стирі і цілий день відбивали ся, як богатирі. Корогву за корогвою, відділ за відділом гнав на них Потоцький, але вони відбивали всі напади, так що зрештою в польськім війську не находило ся вже охочих іти добувати героїв. В остатний раз висилає Потоцький проти них аж дві корогви одразу. Ціла сотня Радзивилового полку вигибла, поки здобули поляки сю горстку козаків і перебили всіх. Зостав ся оден.. Він скочив у човно і відмахував ся косою. Чотирнадцять куль запустили в нього поляки, а він все ще не давав ся і бив ся, стікаючи кровію. Сам король не тямив ся з диву, казав перестати стріляти і післав сказати козакови, що дає йому жите. Але герой відповів: „Хочу умерти як козак“ ! — і впав під новим натиском поляків..

Ой чого-ж ти почорніло

Зеленеє поле ?

Почорніло я від крови

За вольною волю.....

А Хмельницький? А Хмельницький в татарській неволі. Рвав ся, бив ся, як тигр у клітці — а що вдієш? Оточив хан сильною сторожею

і пустив лиш тоді, як узяв здоровий окуп. Конем повернув, орлом поленув до своїх козаків Хмельницький „Нічого, каже, нічого! Я залишив у таборі 20 повків молодецького війська — хоч три місяці будуть оборонятися“. Але на дорозі зустрічають його сірі вістники, недобитки війська козацького і кажуть — все погинуло... І військо і гармати і все...

Ой і завив вовком старий гетьман, ударив ся головою о землю, але — честь і слава йому велика! — не стратив духа в таку хвилину. Навпаки, мов би нові сили влили ся в його залізне тіло, нова енергія ружбурхала кров — і крикнув він ще раз на цілу Україну: „Доля змінлива! Часто підіймає вверх того, кого потоптала. Тепер вона сприяє полякам, але скоро знов до нас обернеть ся Починаймо війну — а вернемо все з прибутком“. І розсилав універсали в усі кінці, їздив, агітував, приводив до порядку нові товпи повстанців — і не минуло багато часу, як знов під гетьманською рукою була велика сила, знов Хмельницький міг поміряти ся з панами. Правда на війну тяжку і довгу сил було замало, але досить для того, щоби держати поляків у страху і гворити з ними твердим тоном.

Почали ся переговори. Козаки настоювали на війні, але Хмельницький бачив, що треба дати передихнути троха людям і згодив ся підписати з поляками новий договір. У поляків теж не все було гаразд: більшість стояла за мир, але були такі, котрі все ще говорили, про канчуки на хлопів; таким відпо-

відало ся: „коли під Берестечком, оточені втрое сильнішим ворогом, підтяті зрадою татар, без гетьмана, в поганій місцевості козаки не тільки не покорили ся, а на наших очах вивели половину війська на свободу — то що-ж ми зробимо з ними тепер“?

Скінчилося на тім, що договір був підписаний (так званий Білоцерківський.) В нім реєстр козацький зменшав ся до 20 тисяч, решта мусіла вертати в кріпацтво, осібним пунктом зазначало ся, що „жиди мусять бути на Україні“ і т. и. Де-хто радів з поляків, але небагато: ніщо не віщувало спокою, навпаки — можна було сподівати ся ще більшої заверухи. Нарід уже порвав з кріпацтвом і жадними договорами неможна було вже повернути його на стару стежку рабства. Пани, надіючи ся на поміч польського війська, вертали ся до своїх фільварків і думали надолужити новими утисками минулі страти: знов мучили підданих, випитуючи „де поховав-есь скарби, що набрав з панських дворів“, а селяне мстили ся, знов підіймали зброю, повставали. Тоді пани кликали на поміч військо, провід над котрим обняв Калиновський, знов починало ся пекло, різанина. І багато тоді українців з-над Бугу й Дністра, попаливши свої хати, аби не дістали ся в руки ворогам, складали решту свого добра на вози і їхали шукати спокою. їхали до Московської держави, на південь, селили ся на порожних степах. А Москва тому й рада, бо тисячі людей привикших до бою на границях степів — се ж жива стіна протів татар. І тому царь робив все, аби більше приманити переселенців: будував

їм хати своїм коштом, давав навіть зерно на перший засїв і т. и.

А тим часом стало ся ще й таке. Давно вже сватав Хмельницький за свого сина Тимоша доньку молдавського господаря Лупула, але Лупул не дуже був радий з такого зятя і, зволікаючи з весілем, чим тільки міг шкодив Хмельницькому, а найголовніше тим, що перехоплював кореспонденцію гетьмана і видавав її полякам. Ранійше було Хмельницькому не до сватаня, але тепер він взяв ся за него з короткими віжками і послав чотири полки сватів під проводом самого Тимоша.

Тимошеви заступив дорогу сам гетьман Калиновський, але так нещасливо, що не тільки сам погинув і голову його було відослано до Хмельницького, а що важнійше — стратив усе своє військо. Ся поразка була такою несподіванкою і таким громом пробігла по Польщі, що здавало ся наступають другі Пилявецькі часи.

Отже знов прийшло ся полякам круто. Ще раз виступив король проти козаків, ще раз Хмельницький з'єднав ся з татарами і ще раз татари зрадили під Жванцем і получили ся з поляками проти козацтва. Боючи ся, як би не повторило ся друге Берестечко, Хмельницький, березучи військо, відступив вглуб України, а сам посла за послом слав до Москви, добиваючи ся відповіді — чи приймає Московський царь Україну під свою сьвітлу руку? І-го жовтня 1653 року скликав цар „земський собор“ і на нїм питав ся ради — що робити з козацьким предложенєм. Було ухвалено — прийняти Україну під протекторат Москви, а з Польщею вчинити

війну — і в січні 1654 року Україна перейшла „під царську руку“...

Незмірної, в своїх наслідках, ваги є сей акт для нашої історії, акт що з під власти орла з одною головою, віддав нас під владу орла з двома головами. Чому Хмельницький так настоював, так спішив зі союзом з Москвою? Невже він думав, що се найліпший крок для блага України? Ні. Він шукав союзу з Москвою так само, як і союзу з Турцією, зі Шведами, з Ракочім; до Москви він не мав спеціальних симпатій та і трудно було їх мати — Москва була так далека. Поведи ся ліпше Хмельницькому в Константинополі чи, ліпше сказати, будь Турція в той час міцніша, не будь в ній династичних заверюх, повстань яничарів і т. п. — Україна взяла би протекторат Турції і Хмельницький зумів би перевести се в дійсність. Бо в чім річ? А в тім, що тепер ціли Хмельницького цілком опреділили ся для нього самого. Коли би тепер повторив ся Зборів — о, не крикнув би Хмельницький „згода“! Тепер він ясно бачив, що Польща сама по собі, а Україна може бути сама по собі; не тільки сьвіта, що в вікні, і на своїй землі можна жити й без польського короля в Варшаві. Еволюція ідеї самостійної України закінчила ся. Говорючи тепер з польськими комісарами, вже не про „вірність“ королеви розсправляє Хмельницький, а каже: „ми будемо вірними союзниками короля, коли він зречеть ся своїх прав на Україну, а доти миру не може бути“. І як би Україна була не так беззахистно положена, як би не бояв ся Хмельницький татарсько-польського, а то й

польсько-московського союзу проти України — не шукав би він тоді союзника. А то власне вся біда в тім, що кругом були вороги, треба було огризати ся на всі боки, кождий з сусідів тільки на те й дивив ся, як би не дати вбитися в силу козачеству.

І Хмельницький кидав ся на всі сторони, трактував і з Москвою, й зі Шведами і з Туреччиною, і з Ракочим, і з ханом — з усіма. Він не надавав того значія союзу з Москвою, якого сей союз набрав ся потім; тому навіть і в договорних пунктах Хмельницький не дуже то доглядав деталів — і то походило не від короткозорости політичної, а власне від характеру угоди, уважаної Хмельницьким за часову. Треба було лише втягнути як найскорше Москву у війну з Польщею, поки Польща не втягла Москви до війни з Україною, а там уже — буде видно.

Так думав Хмельницький та не так думала Москва. Вже в самім процесі прийнятя України, в тім, що то відбувало ся так серьезно, аж за скликанєм земського собору — вже в самім тім видко було, що Москва застановляєть ся над питанєм далеко не легковажно. Се вже щось дуже непохоже було на договори з польськими гетьманами або й зі самим королем... Хмельницький шукав союзника, а знайшов повелителя, котрий розумів підданство, як підданство. Хмельницький не надавав значія букві, а Москва чіпляла ся за кождий знак і поширювала його значіне на свою користь. З перших же кроків дала ся чути важка московська рука, українцям довело ся стрінутись з

устроєм, світоглядом, відносинами цілком іншими як ті, до котрих вони звикли в Польщі.

Цікаво те, що найясніше представило собі союз з Москвою... українське духовенство. Навіть така смирна і наскрізь льойяльна людина, як київський митрополит Сильвестр Косів, з перших же кроків почав показувати свою недружелюбність; не узнавав московського воєводи у Києві, не хотів дозволити присягати своїм людям на вірність московському цареві, не позваляв москалям будувати ся на церковній землі, а коли воєвода грозив силою — сей старенький смиренний священнослужитель відповів, що буде відбивати ся збройно. Се значило, що духовенство, не знаючи цілей гри Хмельницького, ясно бачило її наслідки. Та й справді: наше духовенство було залежним безпосередно від константинопольського патріярха, а той патріярх був так далеко, що власть його була лише номінальною. Отже духовенство було цілком автономічне, залежало лиш від свого митрополита, якого зрештою само вибирало. І перейти з під слабої вигідної влади далекого царегородського патріярха під власть близького і самовладного патріярха московського — се ж що небудь значило.

Але чи так чи так — стало ся: Україна з'єднала ся з Москвою. На яких же умовах? Можемо сказати одно: що як не легковажив собі Хмельницький всякі паперові договори, як не мало звертав уваги на можливість „перевиснення“ змісту параграфів противною стороною — все ж збережи Москва сей первістний договір в цілости — не було-б того, що єсть тепер. В договорі, правда, не

зазначувало ся краєвої чи національної автономії, але гетьман вибрав ся вільними голосами, мав право зносин з чужими землями; всякі бурмістри, лавники, війти, райці і т. д. також вибирали ся і в їх справи Москва не мала права вмішувати ся — а се вже є певного рода автономизм; хоч і сказано було в договорі, що ріжні стани заховують дотеперішнє своє положенє, отже шляхта своє, козаки своє, селяни своє, але переходючи з-під безпосередного підляганя польському панови під власть далекої Москви, лише з податком царевим — селяне тим самим становили ся уже вільними. Та що ж, як все те пішло в нівець згодом, бо Москва мала свої ціли.

Поляки, зачувши про союз Хмельницького з Москвою, на гвалт заспішили заключати договір з татарами, але татари, чуючи свою силу в порівнаню з розшарпаною Польщею, чванили ся безміри і всякими способами давали польським послам відчути їх прикре положенє. Та гроші зробили своє і польсько-татарський союз було заключено. Потоцький вирушив з військом на Україну і вогнем та кровію писав слід по собі, нищучи й палючи все на своїм шляху. На що він так робив — не знати. „Гірко буде Вашому Величеству чути про таку руїну Вашої держави, але що ж як инакше неможна здусити неукротимої хлопської злоби“ — так писав магнат королеви, плюндруючи Україну.

А козаки получили ся з Москвою та й собі почали тіснити Поляків: забрали південну Литву, Могилів, Минськ, Ковно. А тут іще шведський король, постановивши приятельський договір з Хмель-

ницьким, напав на Польщу з північної сторони, і Познань, Мазовія, Велика Польща — все то уже присягнуло шведському королеви; Ян Казимір утік до Силезії; нарешті Хмельницький з Бутурліним побили Потоцького коло Городка — словом так круто вже прийшло ся Полякам, що не знати ї як. Але тут прийшла їм на поміч дипломатія: вони пообіцяли московському цареві, що по смерті Яна Казимира виберуть його собі королем — і Москва почала хилити на мир з Поляками. Як не просив, як не доказував Хмельницький, що Поляки брешуть, що вони ніколи не допустять московського царя на королівський трон — нічого не помагало: корона сьліпила очі. „Та роздумай лиш, царю, — коли Поляки щиро хочуть тебе за короля, то чому ж вони посилають до цезара римського просити його брата на королівство?“ — говорив Хмельницький, але Москва нічого не слухала і в Вильні замирила з Поляками.

Що повинен був переживати старий гетьман, почувши се, побачивши, що всі його пляни гинуть, що знов він сам з трьома ворогами докола! Як гірко було йому бачити, що рветь ся, рветься він з пуг — і не сила вирватися. От-от уже близько кінець — і знов хтось звяже руки. Він сам зазначив всі ті фази своєї боротьби в промові перед ханом; ся промова така характеристична, що варто її тут навести.

Хан (се було ще перед Виленським договором) дорікав Хмельницькому за союз з Москвою; за його ніби-то невдячність супроти татар, якою заплатив він за татарську поміч. З повним досто-

їнством відповів Хмельницький: — „Правда, міні дав покійний хан охотних татар, але під Жовтими Водами й Корсунем була тільки невеличка орда Тугай-бея і не татари, а козаки побили Поляків і взяли в полон двох гетьманів. Під Пилявою знов було тільки чотирі тисячі татар і козаки сами розбили велике польське військо. Під Збаражем хоч і прийшов хан, але тільки з наміром робити шкоду Україні. А згадай, як під Берестечком два дні били ся козаки проти трьохсоттисячного війська і побіждали, і тікали вороги, гинули на полі вельможні шляхтичі, але на третій день хан в ту хвилю, як наші почали вже побивати Поляків, нараз без усякої причини ганебно утік з поля битви. А коли я хотів зупинити його і, zostавивши військо, мав би вернути ся — він затримав мене у себе. І я стратив все своє військо, і в один день пропали результати всіх попередніх моїх побід. А під Жванцем? Та коли-б козаки були самі, то вони змусили би перемучених осадою Поляків признати Україну свобідною — і був би кінець війні, і цілі востали ся би міста, села, люди. А ви, догадавши ся, що як ми замиримо, то неможна вже вам буде свобідно ходити в Польщу і брати в полон християн — ви замирили з поляками і знов грабували Україну!“

В сих словах гетьмана — вся історія Хмельнищини, вся нещаслива її сторона. І от тепер — нове нещасте: Москва замиряє з Польщею... А тут ще австрійський імператор вмішуєть ся, теж на користь Польщі, бо й Австрії ліпше було мати сусідом безсильну, роздерту ворожночою Польщу,

ніж новонароджене Українське Княжество, яке при самостійности в 10 літ могло би на своїй багатій землі стати могутною державою. І Турція, сердючися за союз з Москвою, присилає посла і грозить двигнути військо проти України. Все те за Москву, за Москву — а Москва кидає в рішучу хвилю!

Хмари, хмари з усіх боків насунули на голову старого гетьмана, ціль всього життя руйнувала ся. Але він не складає рук і, дивна річ — під кінець свого життя, так би сказати в переддень смерті — за малим не осягає того, що було змістом усієї його діяльності: вільної України. В початку 1657 р. був заключений межі Швецією, Трансильванією і Україною договір про поділ Польщі. Отже недурно Поляки ще й досі ненавидять імя Хмельницького: він бо був першим, хто кинув у світ думку, котра через сто літ стала дійсністю.

„Нема чого сподівати ся нам добра від Москви“, — говорив гетьман, виправляючи своїх послів підписувати сей договір. Після сього договору королеви шведському діставала ся Велика Польща, Лівонія і Гданськ; Брандербурський курфюрст, який теж приставав до союзу, мав взяти собі польські землі в Пруссії; седмигородській князь Ракочи брав собі Малу Польщу, Литву, Мазовію й Червону Русь — і лиш Україна, віддаючи кров своїх синів, не хотіла брати нічого, хотіла лиш взяти своє, що людським і Божим правом їй належало ся — землю, котру обробляла.

Війна почала ся. Уже козаки з Ракочим вступили в Краків, уже заняли саму столицю Польщі Варшаву, шведський король теж не дримав — і от-

от би вже, здасть ся, кінець, але видно не пробив ще час, знов вивернули ся Поляки. Вони здобули собі союзника в особі австрійського імператора. Не можучи оперти ся ворожим військам, вислали свою армію до Седмигородії аби в відсутности Ракочого спустошити і палити край; турецькому султанови показували страшні наслідки, які вийдуть від союзу України з Москвою — і султан грозив висилкою татарського війська проти козаків; а Москві все обіцяли польську корону — і цар грозив, що буде „оружієм захищать Польшу как бы и собственное отечество, потому что он избран быть королем польским“.. От яке! Польшу боронити „как бы свое отечество“, а Україну ногами топтати!

Цікаві донесення московських послів своєму цареві з тих часів: в них ярко виступають вже цілком определені, релєфні пляни Хмельницького. „У гетьмана з Ракочим договір на тім, щоб усю Русь по Вислу з'єднати в одно військо Запоріжське. Ракочи хоче бути польським королем, а гетьман того не хоче; гетьман хоче, щоб ні Ракочий ні шведський король не іменовали ся польськими королями, щоб корони Польської не було цілком, мов би вона цілком і не існувала, а край поділити“... Ого! Великий крок від параграфів зборівської умови!

Але так і не довело ся великому гетьманови побачити плоди трудів цілого свого бурливого життя. Все більше й більше підупадав він на силах, тривоги гнали його до могили. Казано, ніби отруїли його Поляки, але певніше, як говорить Костома-

ров (ст. 251) що „медленно убивающій ядъ, низводившій Богдана въ могилу, принесень былъ ему не изъ Польши, а изъ Москвы: то была московская политика, ломавшая всѣ его широкіе планы уничтоженія Рѣчи Посполитой, единенія и возростанія Руси, ломавшая ихъ въ такое время, когда они скорѣе чѣмъ когда-либо могли осуществиться. Хмельницкій прозрѣвалъ даль времени; онъ видѣлъ, что Москва болѣе чѣмъ всѣ другіе сосѣди испортитъ начатое имъ дѣло. Кромѣ того грубое обращеніе московскихъ людей съ малоруссами, на которое отовсюду приносились ему жалобы, недопущеніе украинскихъ комиссаровъ къ совѣщаніямъ между Польшею и Москвою о судьбѣ малорусскаго народа, неудовольствіе противъ Москвы митрополита и значительнаго православнаго духовенства — все показывало ему, что соединеніе Южной Руси съ Московскимъ государствомъ не можетъ совершиться безъ раздоровъ и потрясеній. Все это разстраивало гетьмана. Ему было за шестьдесятъ лѣтъ, много въ жизни у него было ударовъ, но Виленскій договоръ со всѣми соединенными съ нимъ обстоятельствами, былъ самый гибельный ударъ для Хмельницкаго“.

Чуючи близьку смерть, зібрав гетьман козацьку раду і просив вибрати собі заступника. З пошани до Хмельницького вибрано гетьманом сина його Юрка, а що він був молодий, то поки дійде літ, гетьманувати мав писар військовий Іван Виговський. На смертельній вже постелі, холодною рукою закреслював великий гетьман гра-

ниці Українського Княжества, але не побачив його живими очима — помер 27 липня в Чигирині.

То не чорнії хмари яснє сонце заступали,
 Не буйнії вітри в темнім лузі бушували —
 То козаки Хмельницького ховали,
 Батька свого оплакали...

Із різних пищаль подзвонили,
 По Хмельницькому похорон счинили...

Поховали славного гетьмана в його Суботові в ним самим мурованій церкви. Але не шукати нам тепер гетьманських кісток: польський воєвода Чарнецький, захопивши згодом Суботів, велів розкопати гетьманову могилу і псам викинути кости. Не був в силі побити живим, так хоч над мертвим показав свою силу....

„Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки“, — говорить проф. М. Грушівський... Але невже можна з тим згодити ся? Так було в початках повстання, але невже можна думати, що від 1648 року і до кінця життя Хмельницький нічого не забув і нічому не навчився? Ні. Се був творчий дух, що росте на подіях і сьогодні вже мислить ширше й глибше, ніж учора. Трудно вимагати аби він з самого початку носив ідею свободної України, але за те коли виносив її, то пішов незломно.

Багато можна нарахувати „помилко“ Хмельницького, і тепер всякий, хто додумаєть ся до такої „помилки“, зараз прописує свою рецепту. Але се так легко для нас, що вичитують про події, а не творять їх, що перегортають сторінки книги, а не кривавими стрічками своєї власної крові пишуть саму книгу життя. А міні здаєть ся навпаки; треба

дивувати ся тому великому чоловікови, як він умів орієнтувати ся, умів відкинути тисячі подій, тисячі фактів щоденного житя. Та же чоловік, всякий чоловік, і великий і малий, жиє в обставинах дня — і коли на нього насунути одразу стихію, почати бити сотнями, тисячами подій, заглушити, затуманити всесвітньою величиною, якої він не годен обняти ні оком ні розумом — як можна говорити тут про орієнтацію? Я сказав би навіть, що те, що ми називаємо з'орієнтованем в ситуації — се більше щасливий збіг обставин, більше випадок, ніж воля, та ще такий випадок, ціну котрому пізнає тільки історія. Я розумію вагу індивидуума, але в тих формах і сферах, які впливам індивидуума підлягають; все ж те, що переростає його — стихія, масса, сила — все те виходить з під його рішального впливу.

А Хмельницький? Та Боже мій — порівняймо сумму питань, які повставали перед яким-небудь Яремою Вишневецьким, і сумму питань, які треба було зараз же, сю хвилину, не надумуючи ся рішити Хмельницькому. За Ярему зробили частину роботи вже його предки — за Хмельницького ніхто тої роботи не робив. Для Яреми все було ясно і просто: є пан і є хлоп; пан повинен уживати роскошів житя, хлоп повинен їх достарчати; коли хлоп забунтує, значить треба його привести до покірности — от і весь кодекс. Як усмирити — то вже річ суб'єкта: чи універсалами та комісарами, чи виверчуванем очей та сажанем на палю. Але в усякім разі з'орієнтувати ся легко; всякі там ідеї, Polska, Rzecz Pospolita, ojczyzna — то все не заважало Яремі насамперед бути паном Вишневець-

ким, а потім уже synem ojczyzny.

І теж саме з усіма тими Заславськими, Потоцькими. Калиновськими й іншими, їм же ність числа; вони всі поміж тисячами голів поділили ту роботу, яку мала робити одна голова Хмельницького; перед кождим з них була одна дорога — а перед Хмельницьким сто. І коли порівняти затрату психичних сил з одного боку й з другого — яка кольоссальна різниця!

От тому й помилявся Хмельницький, але хто ж осудить історичну особу за те, що вона має всі прикмети людини, що вона не стоїть понад життям, як господар вертепа по над своїми ляльками? Житє — то незмірна сила — і не виднімуть у Хмельницького слави його помилки! Не стане ням його імя меньше дорогим від того, що й він чоловік, а не безплотний дух ідеї та її зреалізованя. Ні!... Вище й вище ставитиметься пам'ятник народний в душах українського народу тому, хто так давно, в темні часи середновіччя під серцем виносив ту ідею, яка тепер стрясає передовими умами сучасних синів України. Досі ми занадто мало знали свою історію; досі нас занадто багато вчено хронологічних таблиць панованя польських королів та російських царів, але надходять інші часи. Скоро вже народяться плеяди молодих істориків, історичних белетристів, малярів, скоро свідомість величи своєї минувшини полеться в суспільність сотнями, тисячами маленьких струмків — і тоді поставить український нарід пам'ятник своєму Хмельницькому у Києві на площі, а на ньому напише:

„ЄДИНА И НЕДІЛИМА УКРАЇНА“.

Як жило ся людям до Хмельницького.

Гей як на славній Україні
Та жиди-рандарі всі шляхи козацькі заорендували :
На одній милі по три коршми становили ;
Та брали мито-промито :
Від возового по півзолотого,
По три денежки від пішого пішаниці,
А від неборака старця
Брали з торби хліб і яйця ;
Та бере та ще й питає :
„Чи нема, котику, сце цого“?
А іще-ж то жиди-рандарі на тім не перестали
Та на Україні всі козацькі православні церкви по-
[заарендували.
Що кому Бог дав дитину появити,
То не йди до попа благословитись,
А йди до жида-рандаря та положи шостака,
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую твою нещасливу дитину охрестити.
А що кому привів Господь дитину одружити,
То не йди до попа благословитись,
А йди до жида-рандаря та положи битий таляр,
Щоб позволив церкву одчинити,
Та твою дитину одружити.
А ще й на тім жиди не перестали,
Та на славній Україні

Всі козацькі ріки позаарендували.
Що хто хотів би в Божій ріці риби вловити,

Жінку свою з дітьми покормити —

То йди до жида-рандаря

Та поступи йому ліпшу частину віддати,

Щоб дозволив у Божій ріці риби вловити,

Жінку свою з дітьми покормити.

А як козак мимо коршми йде,

На плечах мушкет несе,

Хоче на річці вутя вбити,

Жінку свою з дітьми покормити —

То жид рандар у квартиру поглядає,

До жидівки своєї тими словами промовляє :

„Ей жидівочко-ж моя Раю!

Що сей козак собі думає,

Що він до коршми не вступить,

У мене горілки не купить,

Та мене, жида рандаря, не попросить,

Щоб я йому дозволив на річці вутя вбити,

Жінку його з дітьми покормити“.

Тоді жид рандар стиха відхожає,

Козака за патлі хапає,

Та ще й двома кулаками по потилиці затинає

„Гей козаче-левенче!

„А чим я буду ляхам ренту платити,

Що ти мимо корчми йдеш та й корчму минаєш“?

Гей як то все Хмельницький зачував!...

Та на ринок виходжає, знамена виставляє,

До козаків-молодців дужим голосом кличе

покликає ..

„Гей козаки молодці, славні запорожці!

Годі вам по коршмах та по проваллях валяти ся,

А йдїть лїпше ляхів та жидів з України виганяти“!
 Як же почали козаки молодцї
 Жидів та ляхів з України зганяти,
 То в котрого не було драної невірної кожу-
 [шини,

Той надів тепер кармазини,
 Хорошенько похожав

Та ще й по кишнях срібні гроші мав.

А жиди до городів польських утікали :

„Гей ти, Мошку — бери дошку,

„А ти, Срулю — бери кулю,

„А ти, Йосю — бери осю

„А ти, Іщик — бери бицик,

„Та будемо конї поганяти

„Та будемо від Хмельницького втікати“.

А як вони від Хмельницького тікали,

То свого рабина Мошку кляли-проклинали :

„А бодай же ти, Мошку, щастя-долі не мав,

„Як ти побогато на Вкраїні одкупу брав!

„А як би ти, Мошку,

„Брав на Вкраїні одкупу потрошку,

„То ми-б і досї на Вкраїні проживали,

„А нас би козаки вельможними панами уживали“...

А поляки й собі на жидів нарікають :

„Гей ви жидове, пеські синове!

Що-ж ви на Україні нароби́ли,

Що на милю по три коршми становили?

А на мостах великії мита брали:

Від возового то пів-золотого,

Від пішого по два гроші,

Не лишали й старця — брали хліб та яйця“.

Ото-ж ляхи з жидами догадались, зачали тікати.

Та як тікали до Прута —
 Була їм доріженька бардзо крута ;
 А котрі до Бузька —
 Була їм доріженька бардзо грузька ;
 А котрі до Росі —
 Ті zostали ся голі й босі,
 А котрі до Случі —
 Погубили чоботи й онучі.
 Поломили й міст ідучи.

Обізветься жид Шльома —
 „Ой не буду ж я на сабаш дома“!
 Обізветься жид Юдко —
 „Ой нумо-ж утікати прудко“!
 Обізветь ся жид Давидко —

„Ой уже з-за гори козацькі корогви видко.
 А жид Лейба біжить, у него живіт дріжить,
 На школу погляне — його серце жидівське зівяне.

„Ой школо-ж ти наша богомілице! —
 Що тепер же тебе ні за пазуху взяти,
 Ні в кишеню сховати,

А будуть у тебе козаки нескребені свині заганяти“.

А Хмельницький ночі не досипляв,
 Коло Случи річки ляхів та жидів доганяв.

Догнав їх у вечері пізно,
 Стало там і повернути ся тісно.

А Хмельницький на козаків гукає,
 Словами промовляє :

„Гей друзі, панове молодці !

Жидів та ляхів у пень рубайте

Та ще до них по-козацьки словами промовляйте :

— Отож, ляхи та жиди, примічайте,

Що буде по той бік Случи — ваше,

А по сей бік — Хмельницького й наше“ !

Ой не чорная-ж то хмара уставала —

То на ляхи та жиди великая біда припадала.

Озоветь ся одна пані-ляшка : „Нема мого пана Яна,

Десь його звязали козаки, як барана,

Тай повели до свого гетьмана;

Озоветься друга пані ляшка :

„Нема мого пана Кардаша

Десь його Хмельницького козаки повели до свого
[коша“.

Озоветь ся трета пані ляшка :

„Нема мого пана Якуба,

Десь узяли його Хмельницького козаки

Та й повісили на дуба.

Отакого пива ляхи та жиди з Хмельницьким на-
[варили :

Що були лядські дрова а Хмельницького вода,

А жидівский ячмінь, а Хмельницького хміль.

Такого пива наварили.

Що Хмельницькому славу на віки счинили.

А та слава козацька молодецька

Не вмере, не поляже,

А буде славна поміж козаками

На многая літа

Від нині й до віка !

1648 рік.

Гей зачувайте, гей повидайте
Що на Україні повстало —
Що за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало.

Наш Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голову з плечем,
А решту топить водою.

Чи бачиш, ляше, як наш Хмельницький
На Жовтих Водах вславив ся!
Від нас, козаків, від нас, юнаків,
Ні оден ляшок не скрив ся.

Ой пийте, ляхи, води з калюжі,
Води болотянії,
А що пивали на Україні
Вина та меди ситнії.

Гей же козаки! Нумо у скоки
Та поберімось у боки!
Загнали ляхів геть аж за Вислу —
Не вернуть ся і в три роки!

На смерть Хмельницького.

Ей як зажурить ся заклопочеть ся
Хмельницького голова,
Що при ньому ні сотників ні полковників нема:
Час приходить умірати,
А нікому поради дати.
Кликне — покликне він на Івана Виговського,
Писаря військового.
„Іване Виговський, писарю військовий!
Скорійше біжи та листи пиши,
Щоб сотники й полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали“.
То Іван Виговський, писар військовий
Листи писав, до всіх розсилав.
То сотники, полковники, якъ їхъ прочитали
Усе покидали,
До гетьмана Хмельницького скорійш прибували.
То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:
„Панове молодці! Добре ви дбайте —
Собі гетьмана настановляйте.
Бо я стар, болюю —
Більше гетьманом не зділюю.
Коли хочете — оберіть Антона Київського,
Або Грицька Миргородського,
Або Хвилсона Кропивянського,
Або Мартина Пушкарка Полтавського,
Або Павла Тетеренка“.

Ой тоді-ж козаки стали у раді

Як малії діти...

Смутно себе мали, тяжко зітхали,

Словами промовляли :

„Нетреба нам ні Антона Київського,

Ні Грицька Миргородського,

Ні Хвилона Кропивянського,

Ні Мартина Полтавського, ні Павла Тетеренка“.

Отоді-ж то Хмельницький зтиха словами промовляє:

„Ей козаки діти друзі!

Є у мене писар Іван Виговський,

Котрий у мене двадцять літ пробував,

Всі мої козацькі звичаї познав.

Буде між вами, козаками, гетьманувати,

Буде вам козацькі порядки давати“.

А козаки йому зтиха промовляли :

„Пане гетьмане Хмельницький,

Батьку наш Зіновій Богдан Чигиринський!

Не хочемо ми Івана Виговського —

Іван Виговський близько ляхів, мостивих панів живе,

Буде з ляхами накладати,

Буде нас, козаків, за невіщо мати.

А хочемо ми сина твого Юрася молодого“.

„Та він же, панове молодці, молодий розум має,

Звичаїв козацьких не знає“.

— „Будем ми старих людей биля його держати,

Будуть вони його наувати ;

Тай буде він межі нами гетьманувати,

Буде нам добрі порядки давати,

А ми будем його поважати

Та й тебе, батька нашого, гетьмана, споминати“.

То Хмельницький теє зачував, велику радість мав.

Сідою головою поклон оддавав, сльози проливав.
 А козаци бунчук булаву положили
 Юрася Хмельниченка на гетьманство настановили
 З різних пищаль погримали,
 Хмельниченка гетьманом поздоровляли.
 А скоро після того Хмельницький
 Ще й гірше знемогав,
 Опрощене з усіма приймав,
 Милосердному Богу душу оддавъ.
 То не чорнії хмари ясне сонце заступали.
 Не буйнії вітри в темнім лузі бушували,
 То козаци Хмельницького ховали.
 Батька свого оплакали...

.....
 Отоді-ж то козаци

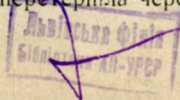
Поки старую голову Хмельницького зачували,
 Поті й Юрася Хмельниченка за гетьмана почитали.
 А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
 Не стали й Юрася Хмельниченка за гетьмана
 [почитати]

„Гей ти Юрасю Хмельниченку!

Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
 А подобало б тобі наші козацькі куріні підмітати!“¹⁾

1) Дійсно, Юрась Хмельниченко був нещасливим гетьманом і багато Україна перетерпіла через него.

B.

И-57475